

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/20532> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Groothedde, Michel

Title: Een vorstelijke palts te Zutphen ? : macht en prestige op en rond het plein 's-Gravenhof van de Karolingische tijd tot aan de stadsrechtverlening

Issue Date: 2013-02-14

12 De Zutphense aula: reconstructie en vergelijking

12.1 Reconstructiepogingen door de tijd heen

Het is lastig vanuit de bodemsporen een betrouwbare reconstructie te maken van de architectuur van de Zutphense (palts?) aula. Als uitgangspunt is er de plattegrond van het gebouw. Dit onderzoek heeft in elk geval meer betrouwbare gegevens opgeleverd over de maatvoering en fasering van het gebouw. Er zijn sporen gedocumenteerd en vondsten gedaan die aanwijzingen geven omtrent het gebruik van de ruimtes in het pand. Bovendien vertellen de schaarse bouw- en architectuurfragmenten iets over het uiterlijk van het gebouw. Tot slot zijn er de voorbeelden van (deels) bewaard gebleven paltscomplexen, vooral in Duitsland. Daarbij is overigens voorzichtigheid geboden. In de eerste plaats moet voldoende aannemelijk zijn dat het om een dergelijk vorstelijk verblijf handelt (zie hoofdstuk 13). Bovendien zijn veel restauraties van bestaande gebouwen in Duitsland gebaseerd op reconstructies in het verleden waarbij nu kanttekeningen worden geplaatst. Vooral de 19^e-eeuwse restauraties, zoals die van de koningspalts van Goslar, zijn berucht om hun fantasierijke reconstructies.

De eersten, die zich in 1948 aan een reconstructie waagden, waren J.G.N. Renaud en J. Ypey. Zij lieten zich inspireren door de paltsen van Wimpfen, Wartburg, Dankwarderode en vooral Goslar. Daarbij was de nog altijd ‘actuele’ reconstructie van Hölscher (1927) van de Salische palts van Goslar van rond 1050 leidend (zie afb. 12.63).⁵³⁵ Ypey leefde zich helemaal uit in dwars- en lengtedoorsneden en aanzichten van de palts wat leidde tot de veel overgenomen ‘reconstructie van de stenen palts’ (Renaud 1950, afbeelding 4). Kenmerkend is de middenrisaliet in zijn reconstructie. De afbeelding kwam ook in het Archeologisch Reisboek voor Nederland van R.H.J. Klok terecht.⁵³⁶ In 1961 werd door Jan Harenberg een maquette gebouwd van Ypey’s paltsreconstructie, die tot 1995 in het Stedelijk Museum van Zutphen te bezichtigen was.

De reconstructie van Ypey leefde overigens nog lang voort in de ‘*Paltsprijs*’, een rond schildje dat eens in de twee jaar wordt uitgereikt aan de beste restauratie van een particulier pand of object in de stad. De Paltsprijs bestaat sinds 1997 en inmiddels hangen er vijf schildjes in de stad waarop de noordelijke uitbouw in de reconstructie van Ypey als uitgangspunt is genomen. Twee edities geleden is het schildje geactualiseerd met de reconstructie van 1999 als uitgangspunt (zie verder).

De eerstvolgende reconstructie was die van C.J. Willems en de auteur uit 1996. De aula verscheen toen op de maquette van Zutphen omstreeks 1180. Nieuw was de in 1995 gevonden westbouw en die werd min of meer aan de uitgangspunten van de reconstructie van Ypey toegevoegd. Alleen werd de oostelijke uitbouw nu een bordes/balkon in plaats van een dwarsvleugel met zadeldak. De bordesgedachte was geïnspireerd door Hölschers reconstructie van de Salische palts van Goslar.

In 1999 werd een nieuwe reconstructie van de aula ondernomen door A.F.W.E. Bastemeijer.⁵³⁷ Zijn reconstructie was gebaseerd op de in 1995 gevonden west-

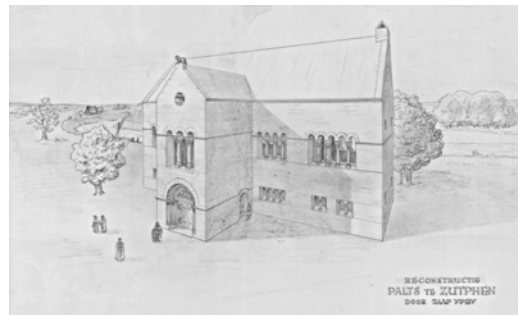
⁵³⁵ Hölscher 1927, abb. 28, abb. 43 geeft de Staufische toestand weer uit de tweede helft van de 12^e eeuw.

⁵³⁶ Klok 1977, 152.

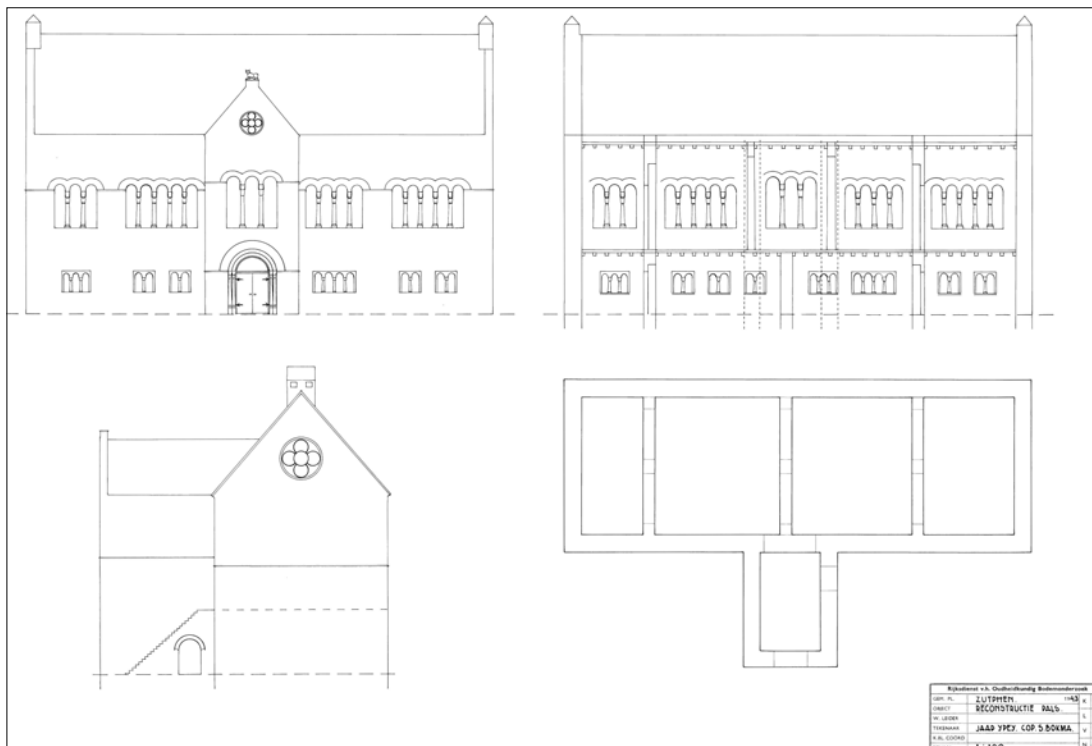
⁵³⁷ Bastemeijer & Groothedde 1999, 33 (afb. 33).

12.1: Opname uit 1950 van het plein met de in de bestrating gemarkeerde plattegrond van de paltsaula 'versie 1946' vanaf de toren van de Sint-Walburgiskerk.

12.2: Impressie van de paltsaula door Ypey, gepubliceerd van Renaud 1950, gebruikt tot in de jaren negentig van de 20ste eeuw.

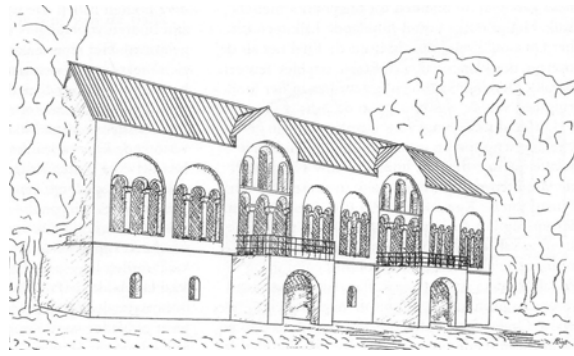

12.3: Bouwkundige reconstructietekening (plattegrond lengte- en dwarsdoorsnede) van de palts door Jaap Ypey in 1948.

bouw van de aula. De oostmuur was toen nog niet aangetroffen. Bastemeijer ging uit van een symmetrische opzet van de aula met de twee noordelijke uitbouwen met balkons, zonder risaliet. Deze symmetrie is ingegeven door de vondst van de tweede uitbouw in 1995 en de analogie van de aula van Paderborn die ook twee uitbouwen kende en min of meer symmetrisch was.⁵³⁸ Dat wil zeggen dat het gebouw naar het westen toe nog langer geweest moest zijn naar zijn mening. Aanwijzingen voor (uitgebroken) muurwerk, westelijker dan de aangetroffen westelijke uitbouw, zijn in 1995 niet gevonden. Die sporen zouden in het eerste vlak van werkput 3 te zien geweest moeten zijn. Bastemeijer beschrijft bovendien het concept van de Ottoonse palts van Maagdenburg als mogelijk uitgangspunt voor de reconstructie van de Zutphense aula. De Maagdenburger palts bestaat echter niet meer, althans niet op die locatie. Recent

⁵³⁸ Ibidem, 32-38. De beide auteurs verschilden op dit punt van mening over de reconstructie van de paltsaula.

12.4: De versie van de 'symmetrische' aula met twee portaaluitbouwen door Aad Bastemeijer (1999).

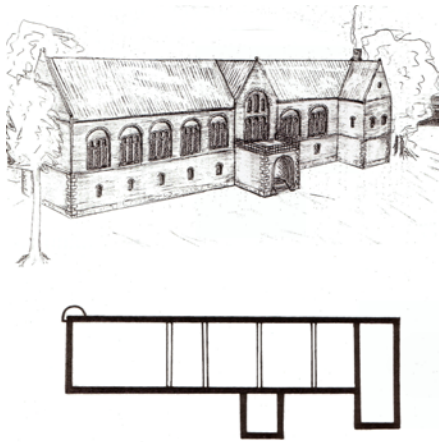
onderzoek heeft aan het licht gebracht dat de veronderstelde palts in werkelijkheid het westwerk vormt van een 10^e-eeuwse kerk, die nu wordt aangeduid als 'de noordelijke kerk' (de Maagdenburger Dom, eveneens 10^e-eeuws, ligt er direct ten zuiden van).⁵³⁹ De noordelijke kerk was vermoedelijk de voorganger van de Dom en is door keizer Otto de Grote gesticht en mogelijk kort daarna omgevormd tot het Mauritiusklooster, dat tot dan toe ook nog zoek was (maar dit laatste is een hypothese). De archeologen zoeken de Maagdenburger palts nu wat meer bij de rivier de Elbe, wat lager op het rivierterras.

Bastemeijers reconstructie heeft een erg korte houdbaarheid gekend. Het boek over de Sint-Walburgiskerk verscheen vlak voor de zomer van 1999. In augustus 1999 werd de oostmuur van de aula ontdekt. Het gebouw was dus niet aan de westzijde, maar aan de oostzijde een stuk langer dan gedacht, en absoluut niet symmetrisch van opzet. Ook dit leverde een nieuwe reconstructie op, ditmaal van de auteur (gedateerd 16 november 1999). Deze reconstructie werd voor het eerst gebruikt op een lezing van de auteur op een congres in Utrecht over *Burgen und Schlösser in den Niederlanden und in Nordwestdeutschland*, georganiseerd door de Wartburg-Gesellschaft in 2000.⁵⁴⁰ De reconstructie is zeker geïnspireerd op Goslar, maar heeft achteraf beschouwd meer van de Staufische fase weg dan de Salische fase. De portaalfunctie met bordes/balkon erboven voor de oostelijke uitbouw bleef gehandhaafd, maar de middenrisaliet keerde terug. De westelijke uitbouw kwam ook onder een zadeldak. Hier werden toch meer alledaagse functies gedacht vanwege de vondst van haardplaatsen op de vloer in de fase na de eerste verbouwing. Ook de afvalkuilen in en rond het gebouw wezen hierop. Bastemeijer wees op de mogelijkheid dat hier ook de functie van een paltskapel gezocht kan worden.⁵⁴¹ Op de fasering in de plattegrond (mede afgebeeld bij de reconstructie, zie afb. 12.5) kan het een en ander worden afgedongen. Het is immers de vraag of de tussenmuren in het souterrain wel tot een 12^e-eeuwse verbouwingsfase behoren. Dit is niet waarschijnlijk (zie 12.2). De reconstructie van de auteur is van 2004 tot 2009 in diverse artikelen en overzichtswerken afgebeeld. Al in 2000 werd de aula op de maquette van Willems uit 1996 vervangen door een nieuwe versie naar de jongste reconstructie. In 2001 verscheen op het plein 's-Gravenhof een ANWB-informatiebord over de vroegmiddeleeuwse burg Zutphen en het paltscomplex met de op dat moment actuele reconstructie van de aula.

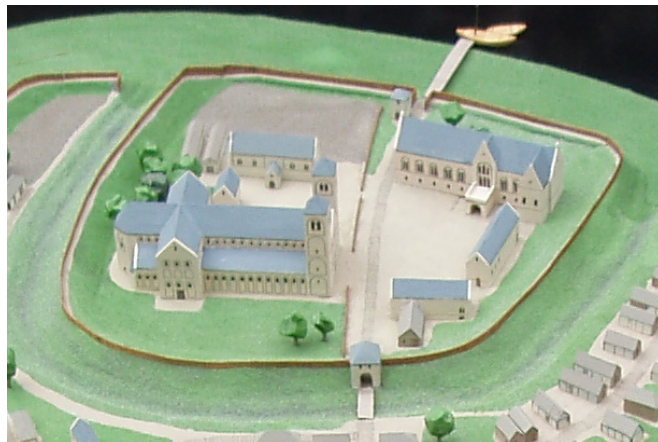
⁵³⁹ Kuhn, 2010. Sakrale Architektur im ottonischen Magdeburg und ihre überregionalen Bezüge. Lezing op het congres Von Jägern, Händlern und Hüttenleuten - Archäologie im Ruhrgebiet 24 september 2010. Artikel verschijnt in 2012/13.

⁵⁴⁰ Gepubliceerd in Groothedde 2004c.

⁵⁴¹ Bastemeijer, mondelinge mededeling 2004.

12.5: De versie van de aula na de opgravingen van 1999 door de auteur. De tekening geeft de laat-12^e-eeuwse situatie weer.

12.6: De na de opgravingen van 1999 aangepaste versie van de aula op de maquette van Constant Willems van 1996. De kapittelkerk is hier nog met het 'Bernold'-westwerk gereconstrueerd.

12.2 Een nieuwe reconstructie

Met de digitalisering van alle opgravingen en de uitwerking, fasering en verkregen nieuwe inzichten lijkt de tijd meer dan rijp om aan een nieuwe reconstructie te denken. Maar met alle gegevens die nu beschikbaar zijn gekomen, wordt eens te meer duidelijk dat een driedimensionale reconstructie een lastige onderneming blijft wanneer het aankomt op de benadering van de werkelijkheid en betrouwbaarheid. De reconstructie blijft gebaseerd op een (weliswaar veel betrouwbaardere) plattegrond, een reeks van bouwhistorische interpretaties en een kruiwagen vol bouw- en architectuurfragmenten uit diverse bouwfases. Toch hoeven we niet al te pessimistisch te zijn over de mogelijkheden een beeld te vormen van de architectuur van de aula. Over de Zutphense aula is nu verhoudingsgewijs veel bekend. Slechts weinig paltsen kunnen bogen op een volledige plattegrond van zowel het hoofdgebouw als de lay-out er omheen.

De plattegrond van de aula is het uitgangspunt. Het vertrekpunt is de bouwfase in de 11^e eeuw. We zagen reeds dat de tufstenen aula 12 graden met de klok mee gedraaid is ten opzichte van de voorgangers in hout. Dit wijst op een nieuwe oriëntatie, in dit geval parallel aan de steilkant van het rivierduin en de IJsseloevers. Het wijst vermoedelijk ook op een nieuwe fase in het bestuur van de burg en het omliggende graafschap. De opdrachtgever verliet nadrukkelijk de oude rooilijnen haaks op de hoofdstraat Lange Hofstraat-'s-Gravenhof.

De totale lengte van de aula kan ten opzichte van de recentst gepubliceerde lengte van 54 meter worden bijgesteld naar 53 meter voor de noordmuur en 50,10 meter voor de zuidmuur (werkelijke buitenmaten, gereconstrueerd uit de uitbraaksleuven en muurresten). De grotere muurlengte van de noordmuur ten opzichte van de zuidmuur komt door de schuin weglappende westmuur. De westmuur komt op een lengte van 18,50 meter en kende aan de noordwestzijde een uitbouw van onbekende breedte. De afwijkende oriëntering van de uitbouw (12 graden tegen de klok in) wijst op de aansluiting van dit bouwdeel op een bestaande bouw ten noorden ervan. De oostmuur was 12,50 meter lang en representeert de algemene breedte van de aula.

De noordmuur kende een opvallende uitbouw op het noorden. De buitenma-

ten van de uitbraaksporen zijn 7 meter (uitbouw) x 7,5 meter (breedte). De werkelijke muurmatten zullen iets minder geweest zijn. Deze uitbouw kan als monumentale entree van het gebouw worden geïnterpreteerd, waarin een trap naar de zaal en naar het souterrain was opgenomen. Vanuit de zaal was er ongetwijfeld een ruimte boven het portaal. Uitgaande van een risalietvormige opbouw zal een arcadeboog de vorst vol zicht hebben gegeven op zijn onderdanen en omgekeerd. Op het uiterlijk van de uitbouw komen we in 12.2.1 terug.

Het middendeel en westelijke deel was voorzien van vijf souterraine ruimtes, gescheiden door tufstenen muren. Ruimte 1 mat ca. 10,50 x 7,85 tot ca. 8,5 meter. Ruimte 2 mat ca. 10,50 meter x ca. 9,20 meter. Ruimte 3 mat ca. 10,50 x ca. 8,50. In deze ruimte is in werkput 2 op 8,22 meter + NAP het restant gevonden van een vloerniveau uit de late middeleeuwen. De vloer zelf, waarschijnlijk gedekt met estrikken, lag op ca. 8,25 meter + NAP. Ruimte 3 stond bij de zuidmuur vermoedelijk in verbinding met ruimte 2. Ruimte 4 mat globaal 5 x 6 meter. De smalle corridor ten zuiden ervan in werkput 6, tussen de zuidgevel en het parallelle muurtje lijkt in verbinding met ruimte 3 te hebben gestaan. Mogelijk was hier een trap naar de etage (zaal) erboven.

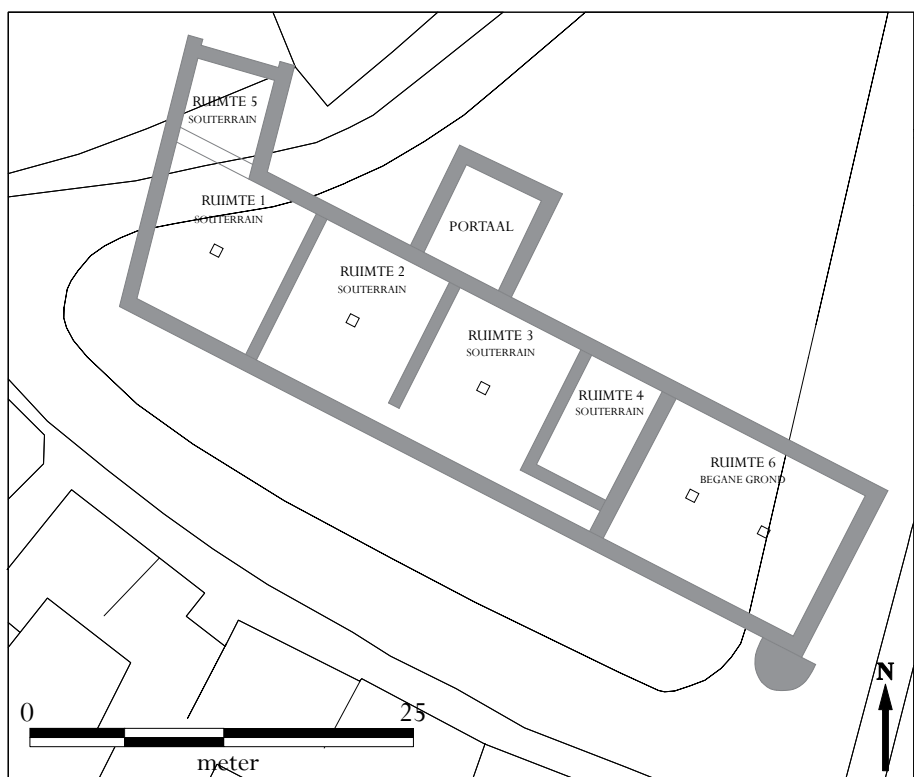
De ruimte ten oosten van ruimte 4 tot aan de oostmuur was niet onderkelderd (ruimte 6). Dit betekent dat ruimte 6 op het niveau van de toenmalige begane grond lag. Waarschijnlijk lag dat niveau iets boven het omliggende maaiveld (9,50 – 10,00 meter + NAP) terwijl het vloerniveau van de ruimte boven de souterraine ruimten waarschijnlijk 3,5 meter boven het vloerniveau van het souterrain lag op ca. 11,50 meter + NAP. We gaan dan uit van een stahoogte van 3 meter en een balklaag met vloer van een halve meter.

Ook de westelijke uitbouw kende een souterrain (ruimte 5). Het oudste vloerniveau lag hier op 8,16 meter + NAP en het tweede vloerniveau op 8,50 meter + NAP. Met een veronderstelde stahoogte van ca. 3 meter met een balklaag en vloer van 50 cm lag de ruimte erboven in de eerste gebruiksfase op ruim 11,50 meter + NAP. Dat kan/zal min of meer gelijk aan het vloerniveau van de ruimte boven de souterraine ruimtes 1 t/m 4 zijn geweest.

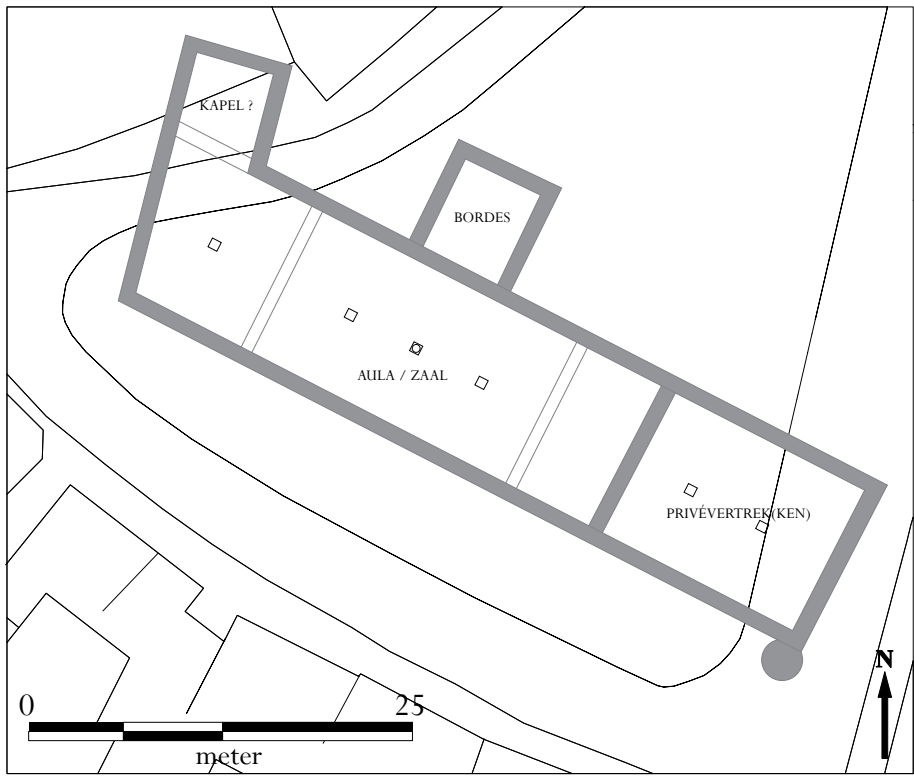
De plaatsing van het uitgebouwde noordportaal ten opzichte van de souterraine ruimtes wordt daarmee ook logisch. Deze lag precies in het midden van de onderkelderde ruimte erboven: de zaal. De monumentale trap leidde omhoog naar exact het midden van de zaal waar men direct oog in oog stond met (de zetel van) de vorst. De zaal, die nu te reconstrueren is, moet het binnenmaatse formaat hebben gehad van 33 (34,5) x 10,50 meter: 357 m². Een tweede mogelijkheid is dat de deelmuren S 1 en S 81/173 doorliepen op de bovenliggende verdieping. De centrale zaal was dan beperkter van omvang (ca. 18,50 x 10,50 meter binnenmaats: 195 m²) en werd geflankeerd door naastgelegen ruimten op hetzelfde vloerniveau. Bij de afgebeelde reconstructie gaan we van dit laatste scenario uit, maar daarvoor is geen doorslaggevend argument aan te voeren.

De meest oostelijke ruimte van ca. 14 x 10,50 meter (binnenmaats) op begane grondniveau hoorde, vanwege het niveauverschil, dus niet tot de zaalruimte, maar moet een andere functie (en uitstraling) hebben gehad. Gezien de zwaarte van het muurwerk zal de ruimte wel een verdieping hebben gehad.

De reconstructie van het bouwvolume vanaf het maaiveld is uiteraard speculatief. Toch zijn enkele uitgangspunten goed te beredeneren. De vorstelijke zaal heeft ongetwijfeld een monumentale hoogte gehad. Mogelijk was de kapcon-

12.7: Gereconstrueerde plattegrond van het souterrain van de Zutphense aula.

12.8: Gereconstrueerde plattegrond van de verdieping van de Zutphense aula.

structie erboven in het zicht, waarmee de ruimte nog grootser oogde. Men denke daarbij aan de jongere voorbeelden zoals de 13^e-eeuwse Ridderzaal van het Haagse Binnenhof, of dichterbij huis het Vleeshuis (Burgerzaal, ca. 1325 en 1449) in de Lange Hofstraat te Zutphen, alhoewel de open kap pas na de restauratie van 1895/96 ontstond. Voor de hoogte van de zaal is zes meter aangehouden, exclusief de kapconstructie. De dragende constructie vormden de onderslagbalken op stijlen die de overspanning van de moerbalken opvingen. Deze centrale constructie kan zich tot in de nok van het dak hebben voortgezet. Ook de onderste haanhouten van de daksporen moeten immers ondersteund zijn geweest. Overspanningen van 9,5 en 7 meter zijn voor haanhouten zonder ondersteuning geen optie. Bij dergelijke lengtes verliezen ze kracht en buigen ze door. Omdat voor de bouwlagen eronder uitgegaan moet worden van een langsondersteuning van de balklagen, is gekozen voor een voortzetting van de langsondersteuning tot in de kap. De constructie kan hebben geleken op de makelaarskappen (kappen met een langsondersteuning) uit de eerste helft van de 14^e eeuw, zoals die in Zutphen veelvuldig voorkomen.⁵⁴² Dit constructieprincipe is stellig ouder, maar onbekend is hoe oud. Vanaf de 14^e eeuw komen de gebintkappen in zwang en raakt de toepassing van een langsondersteuning in gebouwen in onbruik. Er zijn overigens ook andere constructieprincipes bekend die de sporenkap ondersteunen, zoals de reconstructie van de 11^e-eeuwse kap van het dwarsschip van de O.L.Vrouwekerk te Maastricht. Hier versterkten vier min of meer verticale balken het gespan met haanhouten.⁵⁴³

De hellingshoek van de kap bepaalt de totale hoogte van het gebouw. Die is in de middeleeuwen vrijwel nooit minder dan 42 graden. De meest voorkomende hellingshoek bij zowel middeleeuwse huizen als kerkkappen van na ca. 1250 is 50 tot 60 graden. Bij oudere kappen, voor zover bewaard, variëren de hellingshoeken veel meer. Zo is uit de dakmoet van het romaanse dak (ca. 1050-1100) in de oostmuur van de toren van de Martinuskerk van Warnsveld een hellingshoek van 54 graden te bepalen.⁵⁴⁴ Van de kerkkappen van de Onze Lieve Vrouwekerk (11^e eeuw) en Sint-Servaaskerk (12^e eeuw) te Maastricht is de kaphelling veel geringer, rond de 42 en 45 graden. Die flauwere kappen zijn in zuidelijk Europa gebruikelijk. Janse geeft een overzicht van de kaphellingen van vroege constructies (vrijwel allemaal kerken) en komt tot de slotsom dat flauwe kaphellingen de regel waren, beïnvloed door de opkomende steenbouw vanuit Zuid-Europa.⁵⁴⁵ Het schip van de romaanse Nicolaïkerk te Utrecht vormt al een uitzondering op die regel met 54 graden en met het Warnsveldse voorbeeld lijkt de regel niet meer houdbaar te zijn. In Noord-Europa waren steile kappen vermoedelijk gewoon gangbaar. Men denke aan de Scandinavische staafkerken met steile kaphellingen tot boven de 60 graden.

Een vergelijking met de kaphellingen van Duitse paltsen is nauwelijks te maken. Geen enkele kapconstructie van een 11e-eeuwse of oudere paltsaula is bewaard gebleven. Alleen de paltsaula van Goslar heeft een in de 19e eeuw volledig herbouwde kap die gebaseerd lijkt op een bewaard gebleven oudere kap en één van de topgevels. De hellingshoek bedraagt 55 graden.⁵⁴⁶ Bij de reconstructies van

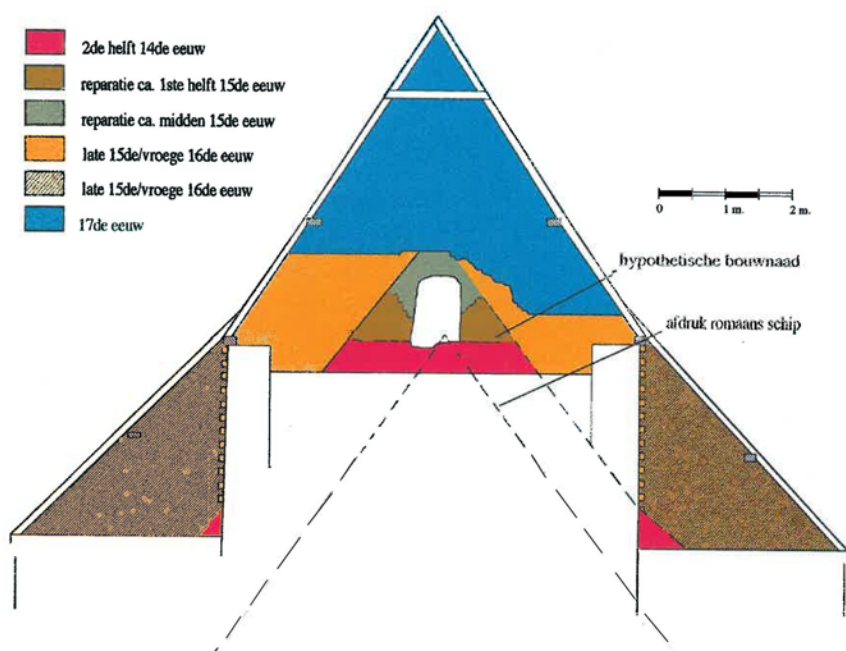
⁵⁴² Janse 1989, 81 e.v.; Groothedde en Willems. 2009, 6-37, Willems 2009, 66-71.

⁵⁴³ Janse 1989, 70. Type I.b.0.Iz4.

⁵⁴⁴ Bloemink en Van der Waard 2006, 37.

⁵⁴⁵ Janse 1989, 69.

⁵⁴⁶ Frontzek, Memmert en Möhle 1996, Kaartbijlagen.

12.9: De dakmoet van het schip van de romaanse kerk in de scheidingsmuur tussen koor en schip van de Warnsveldse Martinuskerk. Tekening Frank van der Waard en Marianne van Voorn.

12.10: Het noordelijke arcadevenster in de kerktoeren van Warnsveld. Het verdwenen deelzuiltje is te herkennen in de bakstenen opvulling van het venster.

12.11: Basement met loofvoetjes van een deelzuiltje in de Proosdij te Deventer, ca. 1130.

12.12: De Nicolaaskapel te Nijmegen met eenvoudige romaanse venster aan de buitenzijde.

12.13: Het interieur van de Nicolaaskapel te Nijmegen met zuilenarcaden op de verdieping.

aula's als die van Paderborn is men uitgegaan van extreem flauwe kappen, maar dat is niet gebaseerd op bouwhistorische feiten. We gaan bij de reconstructie van de Zutphense paltsaula dan ook uit van een hellingshoek van 55 graden, met Warnsveld, de Utrechtse Nicolaikerk en Goslar als contemporaine voorbeelden, daarbij ondersteund door een afbeelding van de zijgevel van de Zutphense aula op een betrouwbaar fresco uit 1542 in het Vleeshuis (zie afb. 12.37). Hier lijkt de topgevel zelfs een hellingshoek te hebben van 60 graden. Maar uiteraard is die aanname, evenals de toegepaste constructie, speculatief. Met een overspanning van 12,5 meter is de kap van de aula ruim 10 meter hoog geweest. Vanaf het maaiveld was de nokhoogte van het gebouw 19,5 meter. Dit dak was met leien gedekt. Dat was, in elk geval in de late middeleeuwen, een zogenaamd 'koeverdak' (Rijnlandse dekking).

Als we ons richten op de meer gedetailleerde en decoratieve architectonische kenmerken van de tufstenen aula, dan staan ons slechts weinig bouwmaterialen ter beschikking, zeker voor de 11^e eeuw. We halen de conclusies op grond van de bouw- en architectuurfragmenten uit 9.1.6 nog even terug. Er kunnen drie bouwfasen worden onderscheiden vóór het midden van de 13^e eeuw:

1. De hoofdropzet van de aula in tufsteen (11^e eeuw). De tufstenen hebben overwegend een dikte van 9 tot 10 cm en wisselende lengtes. Andere natuursteen-soorten en moerasijzererts werd in de vlijlagen en in het kistwerk verwerkt. Enige architectuurfragmenten wijzen op een romaanse bouwstijl met rondboogvensters met deelzuilen (kolenkalksteen) op basementen (trachiet).

2. De verbouwing rond 1200. Bij de herstelling in de zuidoosthoek werden ook gekapte moerasertsblokken in het zichtwerk van de buitenmuur verwerkt. Het kapgruis van de ertsblokken is mogelijk als compacte laag in de pleinstratigrafie (werkput 2, oostprofiel) aangetroffen (zie 8.5.2). Aan deze fase zijn ook enkele bouwfragmenten van (dubbel)basementen te verbinden.

3. De derde fase betreft de zuidoostelijke hoektoren/steunbeer in tufsteen in de eerste helft van de 13^e eeuw. Behalve de functie van steunbeer is het torentje waarschijnlijk ook een traptoren geweest zijn van het oostelijke bouwdeel.

De gevonden laatromaanse basementen waren ook na 1200 nog enige decennia in zwang, maar de vraag is of de toevoeging van de toren het resultaat is van een grootschalige verbouwing. Even ten zuidwesten van de hoektoren is nog een ronde structuur aangetroffen die in de eerste helft van de 13^e eeuw kan worden gedateerd. De functie ervan is onbekend. Mogelijk maakte dit mogelijke torentje deel uit van een 13^e-eeuwse ommuring van het complex.

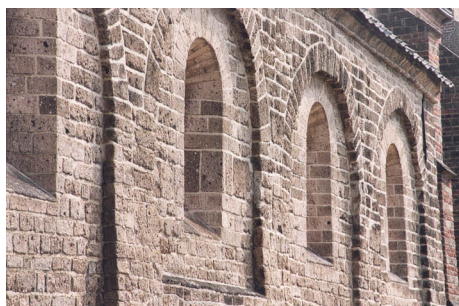
De Zutphense aula was zeker geen kaal grijs tufstenen gebouw. Delen van het exterieur en interieur, aangetoond in ruimte 5, waren bepleisterd en rood beschilderd en dat vermoedelijk al vanaf de bouwtijd. Het gebruik van bijvoorbeeld zwartgrijze (kolen)kalksteen voor de zuilen zorgde bovendien ook nog eens voor kleurcontrast in de vensteropeningen.

Gezien het materiaalgebruik, de opzet en omvang van het gebouw moet zeker aan een vorstelijke uitstraling gedacht worden. Kenmerkend voor de vorstelijke allure van de paltsgebouwen zijn de rijke vensterarcades in de gevels, vooral op de verdieping van de grote zaal. Volgens Wiedenau hebben de arcadevensters, zoals die van de Warnsveldse kerk, de Proosdij te Deventer en tal van voorbeel-

den in Duitsland, zich ontwikkeld uit de 10^e- en 11^e-eeuwse vensterarcaden, bestaande uit een doorgaande reeks van gekoppelde bogen op zuilen. Dergelijke vensterarcaden komen volgens Wiedenau vooral voor bij vroege vorstelijke paleizen (10^e en eerste helft 11^e eeuw).⁵⁴⁷ Via de paltsen ontwikkelde dit venstertype zich via de bisschoppelijke gebouwen naar de arcadevensters in de kerkelijke en wereldlijke gebouwen in de 12^e eeuw. Als we Wiedenau's ontwikkeling als uitgangspunt nemen en betrekken op de datering van de oudste bouwphase van de Zutphense aula in de eerste helft van de 11^e eeuw dan moeten we rekening houden met vensterarcaden en niet met arcadevensters. Toch was de laatste vorm rond 1000 niet onbekend, getuige de arcadevensters in het interieur van de Sint-Nicolaaskapel op het Nijmeegse Valkhof.⁵⁴⁸

Zowel de vensters als de toegepaste deelzuiltjes van de Warnsveldse kerk kunnen als contemporaine voorbeelden gelden voor de vensters van de Zutphense aula. Ze komen qua datering het meest in de richting. De gevonden zuil van kolenkalksteen is met een iets grotere diameter een aanwijzing dat de vensters van de aula iets groter van opzet waren dan die van de Sint-Martinuskerk. De vensters van de Proosdij te Deventer zijn, met iets hogere en dikkere zuilen, qua afmetingen met de Zutphense aula vergelijkbaar geweest.

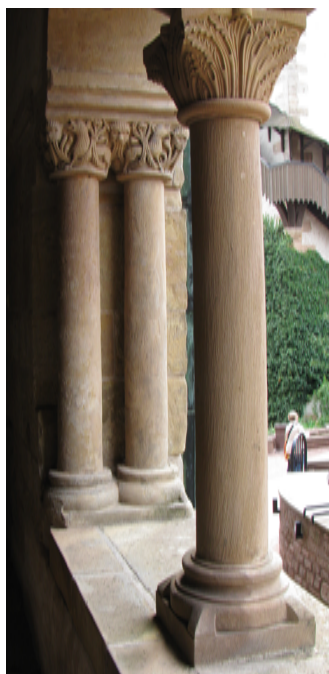
Een ander veel voorkomend venstertype is het eenvoudige romaanse rondgetoogde venster. Ze komen zowel in grote (Sint-Lebuïnus te Deventer, Sint-Pieter te Utrecht) als in kleine maten voor, zoals in tal van romaanse parochiekerken. Zeker voor de minder belangrijke vertrekken en de ruimtes

12.14: De romaanse vensters in de kerk van Wadenooijen.

12.15: Laatromaanse vensters in de toren van de Bergkerk te Deventer (eerste kwart 13^e eeuw).

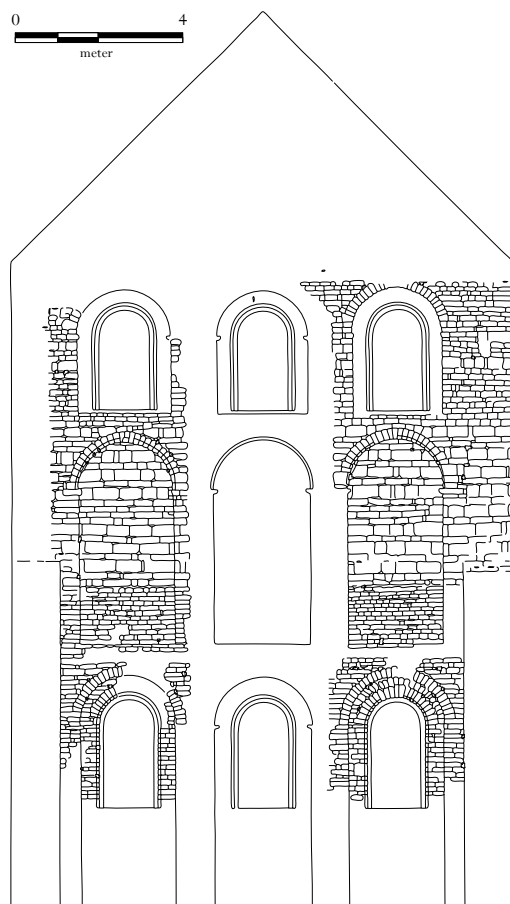

12.16: De arcadezuilen van de palas van de Wartburg (ca. 1160). Het dubbelbasement is vrijwel identiek aan het Zutphense dubbelbasement.

⁵⁴⁷ Wiedenau 1979, 278.

⁵⁴⁸ Kuys 2005, 202-203.

(souterrains) onder de zaal kan men dergelijke vensters verwachten. Maar het venstertype komt ook voor bij prestigieuze delen van de gebouwen, getuige de genoemde kerken en de Barbarossakapel te Nijmegen.⁵⁴⁹

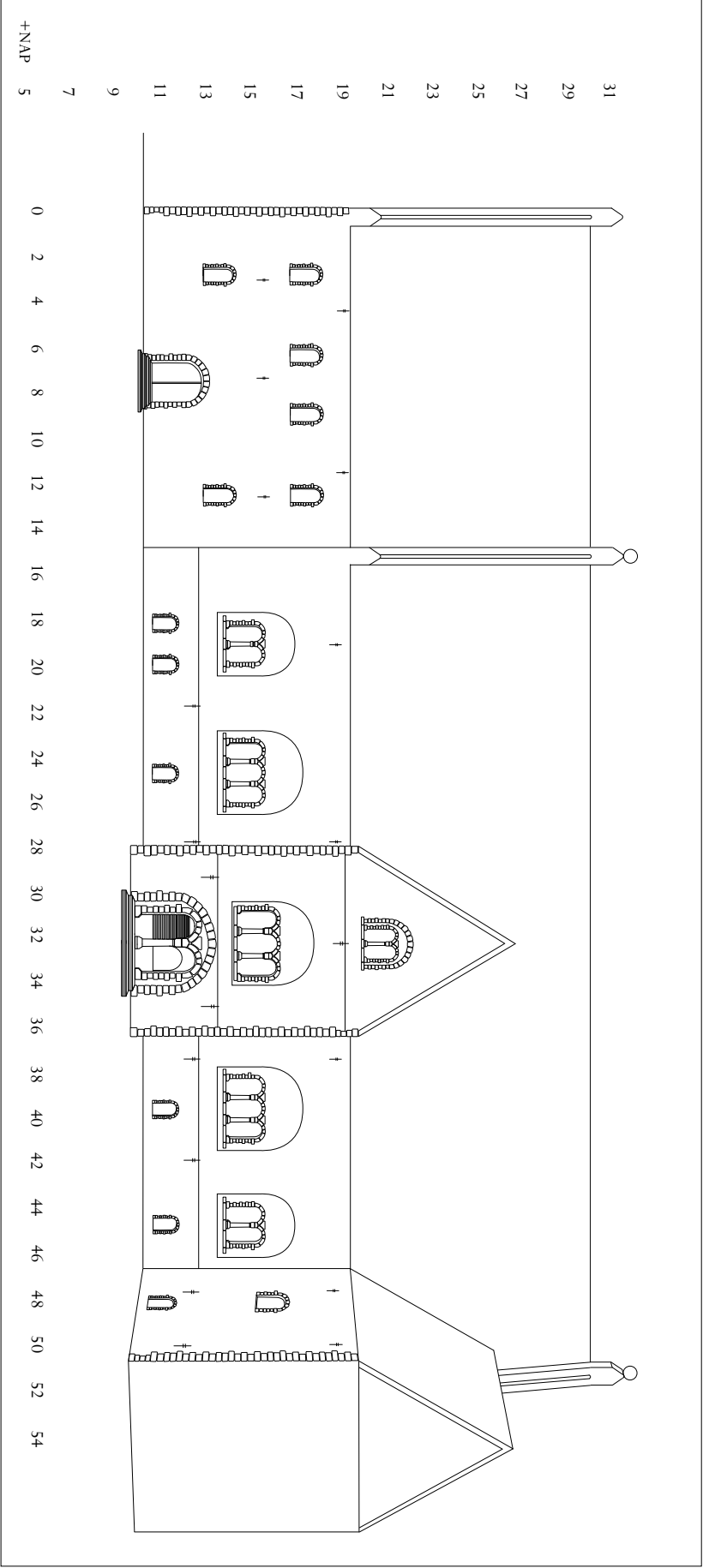
12.17: Reconstructie van de noordgevel van het oosterlijk transept van de Lebuinuskerk te Deventer in de 11^e eeuw.

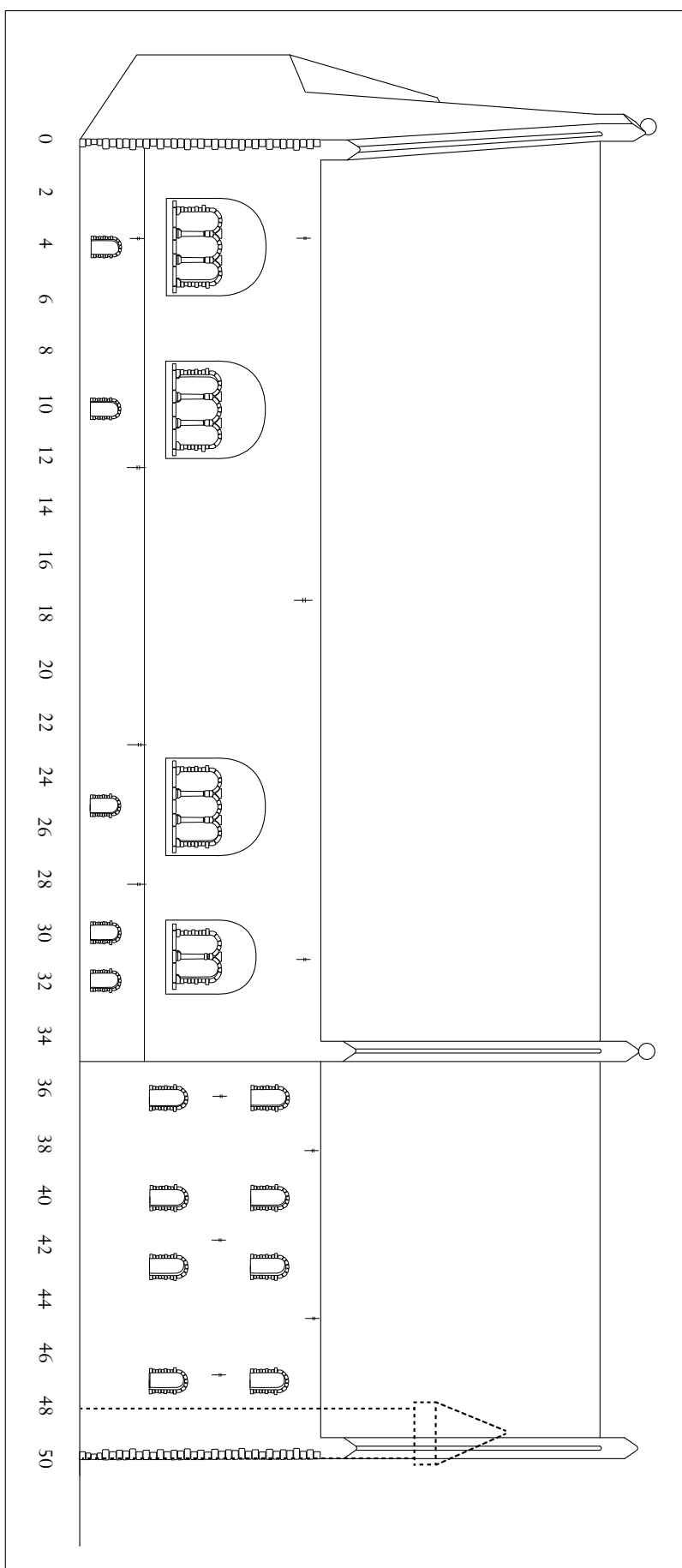
De vraag is of de vensters iets teruglaggen in het gevelvlak, in een spaarveld. In de 11^e- en 12^e-eeuwse kerk- en paltsarchitectuur zijn hiervan genoeg voorbeelden, maar het is geen constructieve noodzaak. Het zuiltje kan slechts een deel van de dikte van de 80 cm dikke muur opvangen. Met een ontlastingsboog aan de binnenzijde is dit constructieve probleem opgelost. De spaarvelden in de gevel hebben echter wel een sterk decoratieve functie. Ze vestigen nog meer de aandacht op de vensteropeningen. Kijken we naar voorbeelden dicht bij huis dan zien we het gebruik van spaarvelden bij vrijwel alle gebouwen uit het midden van de 11^e eeuw: de Martinuskerk van Warnsveld (12.10), de Lebuinuskerk te Deventer (12.17), de Nicolaaskapel te Nijmegen (12.12) en de Utrechtse Bernoldkerken. Het is dus waarschijnlijk dat de rijke vensterarcades van de Zutphense palas in een spaarveld lagen, omlijst door een rondboog.

Het trachieten dubbelbasement en nog enkele andere basementen hebben alle kenmerken van de late 12^e eeuw of het begin van de 13^e eeuw en zullen toe te schrijven zijn aan een verbouwing onder de Gelderse graven, waarbij graaf Otto I (1182-1207) de meest waarschijnlijke bouwheer is. De late 12^e eeuw of rond 1200 ligt meer voor de hand dan de latere 13^e eeuw. Van Otto's opvolgers Gerard IV (1207-1229) en Otto II (1229-1271) is niet bekend dat zij de Zutphense hof nog als residentie gebruikten. Medio 13^e eeuw kwam er zelfs een nieuwe residentie elders in de stad: de (huidige) dormitoriumvleugel van het Broederenklooster (zie 11.4). Bovendien, deelzuilen in vensters raken kort na 1200 in ons gebied snel 'uit de mode'. In de laatromaanse toren van de Bergkerk te Deventer, gebouwd in het eerste kwart van de 13^e eeuw, zijn de deelzuilen vervangen door gemetselde deelmuurtjes. Ook in de Zutphense Sint-Walburgiskerk komen deelzuilen niet meer voor in de vroeggotische gekoppelde spitsboogvensters. Mogelijk kreeg de Zutphense aula tijdens de verbouwing in de late 12^e eeuw een meer 'Staufisch' uiterlijk met vensters zoals die van de aula's van Wimpfen, de Wartburg, Seligenstadt of Gelnhausen.

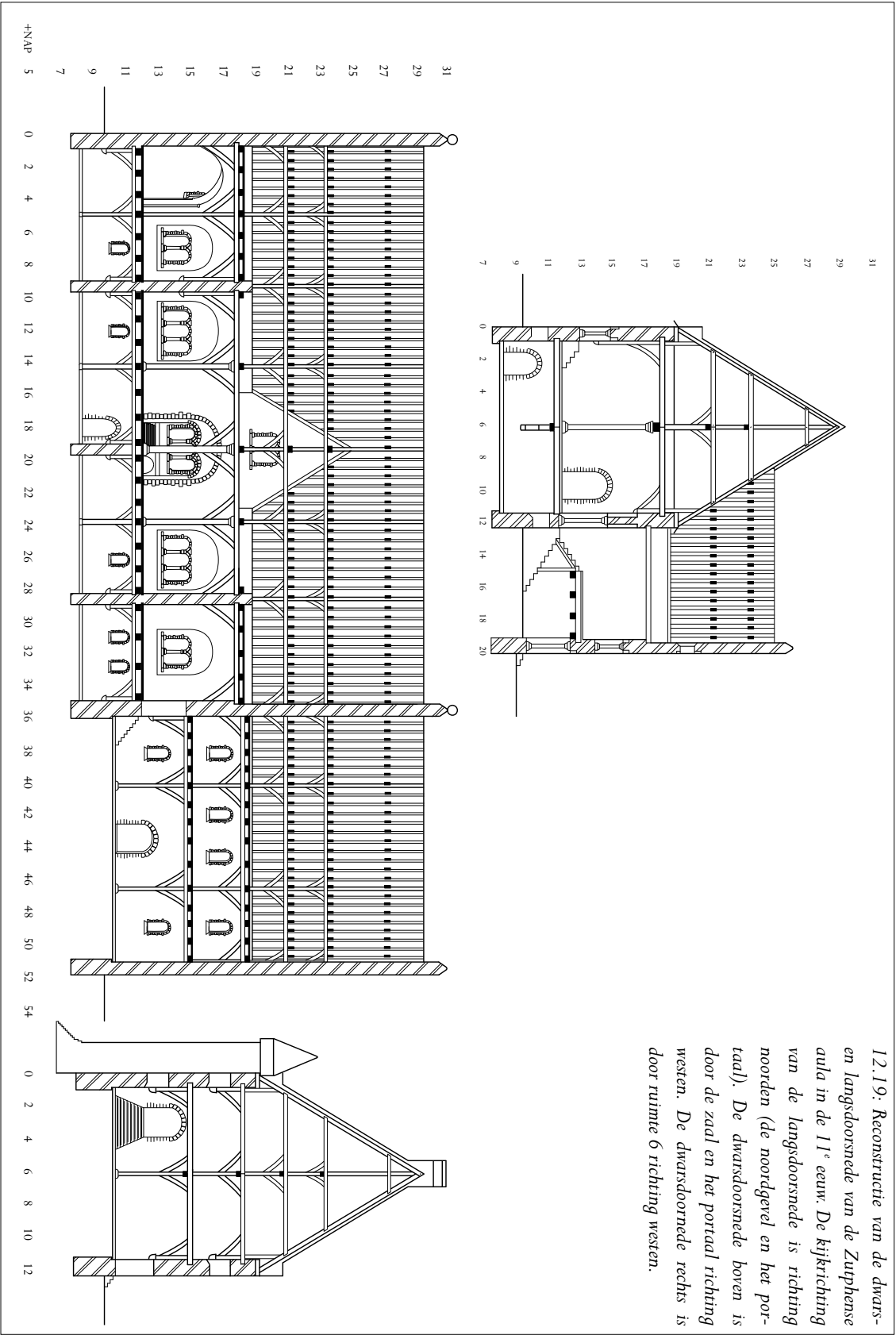
549 Kuys 2005, 203-204.

12.18a: Aanzicht van de noordgevel van de Zutphense aula in de 11^e eeuw. Hier wordt uitgegaan van een middentrisaliet en een hoge oostvleugel (vergelijk 12.25).

12.1.8b: Aanzicht van de zuidgevel van de Zuiphense aula in de 11^e eeuw (uitgaande van de noordgevel van 12.1.8a). Het jongere (trap)torentje is gestippeld.

12.2.1 Middenrisaliet of balkon?

Voor de reconstructie van de noordelijke uitbouw, die ongetwijfeld als hoofdportaal diende, zijn twee uitgangspunten mogelijk. De opbouw kan een middenrisaliet tot volle hoogte in steen zijn geweest, een dwarspand met topgevel haaks op de aula. Ook kan er sprake zijn van een portaal met daarboven een balkon. In de Duitse literatuur worden veelvuldig balkons gereconstrueerd, zowel op papier, in 3D als fysiek. In een aantal gevallen is dit te bewijzen aan de hand van bewaard gebleven opgaand muurwerk, zoals bij de aula van Paderborn. Aan weerszijden van het hoofdportaal zijn geen bouwsporen (moeten) te zien van een risaliet-achtige opbouw.⁵⁵⁰ Ook bij de (jongere) paltsaula's van Gelnhausen en Seligenstadt is dit overtuigend aangetoond. In Goslar is net te weinig 11^e-eeuws muurwerk van de uitbouw op hoogte bewaard om een van beide opties te bewijzen. Het huidige beeld is erg beïnvloed door de reconstructiekeuzes in de 19^e eeuw. Hölscher reconstrueerde in 1927 een balkon.

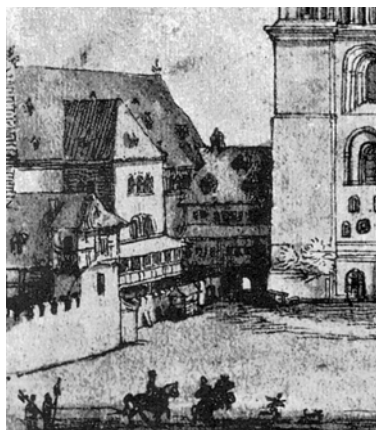
Reconstructies met risalieten met topgevels tot volledige hoogte van het ge-

12.20: De uitbouw van de aula van Goslar is in de basis authentiek (zie metselwerk vlak boven het maaiveld) maar er is geen zekerheid over de opbouw: balkon of risaliet.

12.21: De uitbouw met balkon van de aula van Paderborn. In het bewaard gebleven opgaande metselwerk is geen spoor gevonden van een opgaande risaliet.

12.22: Uitsnede uit de tekening van W. Holzar uit 1635 van de Dom en palts van Speyer. Hier was duidelijk sprake van een risaliet, waarbij de oorspronkelijke topgevel in de loop der eeuwen verdwenen is.

12.23: Bij de 12^e-eeuwse aula van Seligenstadt is het ontbreken van een risaliet ook overtuigend. Hier was een balkon zoals te Paderborn.

⁵⁵⁰ Gai 2007.

bouw zijn ook in de literatuur te vinden zoals de Salische paltsen van Harzburg en Speyer.⁵⁵¹ Alleen bij Speyer lijkt dit de oorspronkelijke situatie te zijn, getuige een afbeelding van de dom van Speyer door W. Hollar van rond 1635. Links is de paltsaula te zien met een risaliet met een groot romaans tweelichtvenster op de verdieping en een drielichtvenster op de tweede verdieping. Daarboven is een dakschild te zien dat ongetwijfeld ontstaan is nadat de (bouwvallig geworden) topgevel is verwijderd. De afbeelding lijkt in zijn detaillering dermate betrouwbaar dat we mogen concluderen dat het stadsgezicht realistisch is getekend.

Er kwam ook nog een derde uitbouwvariant voor: een dwarsbeuk van de zaal, met als doel een extra accent op de troonlocatie te leggen. Bij de palts van Zürich is een dergelijke dwarsbeuk prominent aanwezig. Mogelijk was dit in Goslar ook het geval, in elk geval na de verbouwingen in de 12^e en 13^e eeuw.⁵⁵² In Nijmegen is een accent op de troonlocatie aanwezig in de vorm van een absis: de Sint-Maartenskapel (Barbarossakapel). In het souterrain was hier de *Camera Sancta* aanwezig waar belangrijke objecten en relieken werden bewaard. Of de absis een tegenhanger aan de westzijde had, is onbekend. Voor Zutphen is de derde variant geen optie. We kunnen, bij gebrek aan opgaand muurwerk, kiezen uit de twee varianten: risaliet of balkon. In geval van een balkon is dan een houten overkapping waarschijnlijk. Zonder bescherming tegen de invloeden van het weer zou de stenen onderbouw te kwetsbaar zijn en de heer of vorst zou in ons klimaat regelmatig de zegeningen ontvangen van de weergoden.

12.24: Bij de reconstructie van de aula van Tribur is een houten opbouw op het stenen balkon geplaatst.

12.2.2 Een paltskapel?

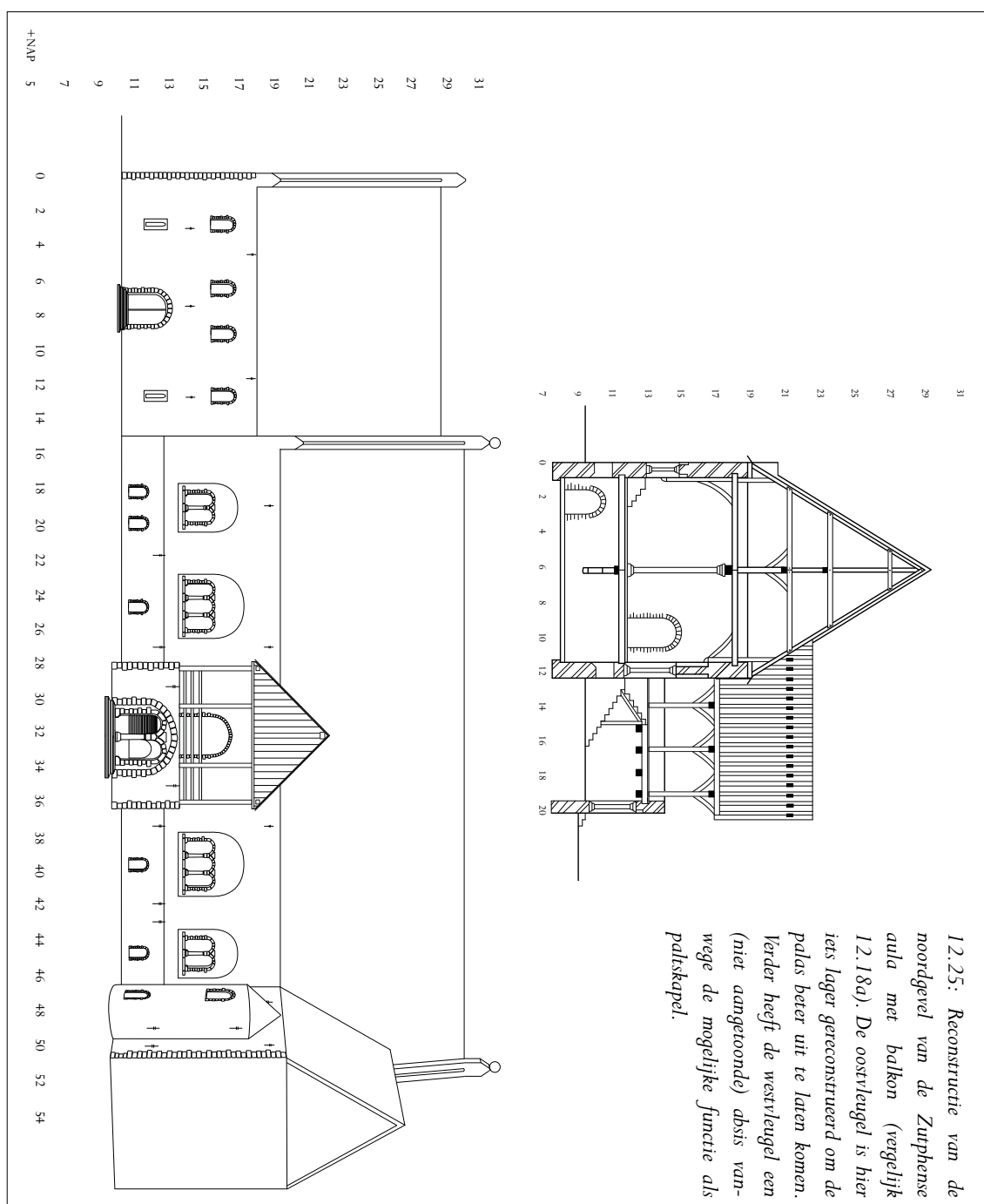
Binnen een paltscomplex was in de regel een privégebedsruimte voor de vorst aanwezig, een paltskapel. Het privékarakter van de kapel staat in contrast met de eveneens vaak aanwezige paltskerk, domkerk, kapittelkerk of een klooster waaraan een paltscomplex verbonden kan zijn. In de kerk vond het publieke ceremonieel rondom het koningschap plaats. De paltskapel kreeg ook navolging in de niet-koninklijke dynastieburchten vanaf de 12e eeuw, zoals in de Wartburg, Neuenburg, Vianden en Münzenberg, al dienden eigenkerken in de burcht ook vaak als zodanig (zoals te Dreieichenhain, Sulzbach).⁵⁵³

Het is niet waarschijnlijk dat de Sint-Walburgiskerk als privékapel diende. Dat was vanaf de 11e eeuw een kapittelkerk en het kerkgebouw lag op enige afstand (75/100 meter) van de aula. Een paltskapel zou dus dichtbij de aula gezocht moeten worden. Het ligt voor de hand om naar de contemporaine paltsen te kijken. Daarbij valt op dat veel van de (vroeg)Salische paltsen een L-vormige plattegrond hebben. De paltskapel(len) was/waren doorgaans in de vleugel

551 Afgebeeld in de tentoonstellingscatalogus *Das Reich der Salier*, Weinfurter 1991.

552 Frontzek, Memmert & Möhle 1996.

553 Hotz 1966/1991, 56-63.

haaks op de aula gesitueerd (Nijmegen, Goslar, Zürich, Bamberg, Paderborn, Bad Hersfeld en Speyer, zie 12.4). De Zutphense aula heeft, net als de Salische vorstenpaltsen, een L-vormig grondplan. In het verlengde van de westelijke vleugel (ruimte 5) liep het gebouwencomplex door (zie 8.4.1.1). Intrigerend in dit verband is dat in het westelijke bouwdeel ruimte 5 de tufstenen hoekcolonnnet (zie 9.1.4) is gevonden die zou kunnen wijzen op een overwelfde ruimte of een rijk gedetailleerd venster. Tevens komen de vondsten van het pleisterwerk, zowel van de binnen- als buitenafwerking met rode sauslaag, ook uit dit bouwdeel. Deze vondsten wijzen op een zorgvuldiger afgewerkte ruimte -op de verdieping- die goed als kapel dienst gedaan kan hebben. De oriëntatie van

de vleugel in noordelijke richting lijkt merkwaardig, maar de oostmuur van deze vleugel is niet opgegraven. Een altaar zal altijd tegen de oostmuur van deze ruimte hebben gestaan. Maar de oostmuur, mogelijk met absis, bevond zich buiten de opgravingsputten. De kapelfunctie zou een aanvullende verklaring kunnen vormen voor de scheefstand van de westvleugel. De oostmuur was meer (maar niet exact) op het oosten gericht dan de aula. Het is dus wel degelijk denkbaar dat er een kapel was in de Zutphense aula. In het aangetoonde souterrain zouden de belangrijke relieken en attributen kunnen zijn opgeslagen; de zogenaamde *camera sancta*, zoals die bij veel paltskapellen aanwezig was onder de gebedsruimte op de verdieping. Na de verbouwing van ruimte 5, waarbij de vloer van het souterrain werd opgehoogd en de noordmuur werd gesloopt, kreeg de vleugel een veel profanere functie, zoals de haardplaats en het slachten etensafval in het souterrain bewijzen.

12.2.3 Verwarming

Tot slot nog iets over de wijze waarop de grote ruimten in de Zutphense aula werd verwarmd. Hiervoor zijn geen aanwijzingen gevonden. In de late middeleeuwen zou men meteen denken aan monumentale schouwen met rookvangen of schoorstenen. Maar er zijn geen schouwen uit de vroege en volle middeleeuwen bekend in paltsaula's. De oudste schouwen dateren uit de late 12^e eeuw. Wel komen vloer- en muurverwarmingssystemen voor, zoals onder meer in Tilleda⁵⁵⁴ en Ingelheim is aangetoond. In Zutphen zouden dergelijke verwarmingsovens in het souterrain gezeten kunnen hebben. Maar er is ook een alternatief dat meer voor de hand lag. Het betreft de kacheloven, en dan in de volle middeleeuwen de zogenaamde *Becher- of Topfkachel*. Ze zijn bijenkorfvormig en opgebouwd uit leem en potjes die met hun opening naar buiten gekeerd zijn. Dit verwarmingsprincipe geeft stralingswarmte en werd in de 11e eeuw toegepast in de rijke handelshuizen in het Polstraatkwartier en op de bisschopshof te Deventer.⁵⁵⁵ De kachelovens waren niet in staat om grote ruimten zoals de zaal van een *palas* adequaat te verwarmen. Kachelovens zou men wel in de privévertrekken kunnen verwachten. De grote zaal werd niet frequent gebruikt. Het is goed denkbaar dat de ruimte tijdens het gebruik werd verwarmd door open haardvuren. De rook kon via openingen in de gevel en de onbeglaasde vensters weg. Een aanwijzing voor een dergelijke verwarming is in de aula van Paderborn aangetroffen. Daar wordt een pijlercluster in het souterrain geïnterpreteerd als basis van een haard en wordt hierboven wel een forse schoorsteen vermoed.⁵⁵⁶ Voor de late middeleeuwen hebben we een concretere aanwijzing voor de aanwezigheid van een kacheloven in het gebouw. De vondst van een cilindertegel wijst hierop (zie 9.2.4).

⁵⁵⁴ Eberhard & Grimm 2001, 22-23.

⁵⁵⁵ Mittendorff 2007, 226-232.

⁵⁵⁶ Gai 2007, 134-135.

12.26: Vooraanzicht noordgevel (boven), vogelvlucht (midden) en zuid- en oostgevel (onder) van de Zutphense palas volgens Groothedde/Nijman. Digitale reconstructie door Jouke Nijman uit Groningen. In deze reconstructie is gekozen voor het overkapte balkon en een oostvleugel met gelijke nokhoogte.

12.27 (boven): Details van de entreepartij, de vensterarcades en het balkon in de digitale reconstructie van Jouke Nijman. Rechts is de roodgepleisterde westvleugel te zien waar mogelijk de paltskapel gevestigd was. De absis is archeologisch niet aangetoond.

12.28 (bladzijde hiernaast): Overzicht van de noordgevel (boven) en zuidgevel (onder) en details van de maquette van de Zutphense palas door Constant Willems uit Zutphen. In deze reconstructie is gekozen voor een middenrisaliet en een lagere nokhoogte voor de oostvleugel. De opnames in het midden tonen een blik in de grote zaal en de roodgesausde paltskapel.

12.3 Afbeeldingen van de Zutphense aula

12.3.1 Het kapittelzegel

Het zou natuurlijk veel helpen als er contemporaine afbeeldingen zouden bestaan van de Zutphense aula. Een afbeelding uit de 11^e eeuw is uitgesloten, maar op het zegel van het Zutphense kapittel, dat sedert de eerste helft van de 13^e eeuw in gebruik was, staat een opmerkelijk paltsachtig gebouw afgebeeld.⁵⁵⁷ Op de afbeelding is een staande Walburga te zien die in haar linker hand een boek met daarboven de Gelderse mispel houdt, en in haar rechter hand een palmtak. Haar naam staat in de aureool: St WALBVRGIS. Ze staat achter een langgerekt, geknikt gebouw. In het omschrift staat SIGILLVM.ECCLESIE.S (). WALBVRGIS.IN SVTPHANIE +. Harenberg ziet in het van oorsprong 13^e-eeuwse zegel de symbolische voltooiing van de usurpatie van de Zutphense burg (paltsaula) en kapittelkerk (Walburga).⁵⁵⁸ Het afgebeelde gebouw kan volgens hem eigenlijk alleen maar de Zutphense aula zijn. Het gebouw bestaat uit twee lange vleugels aan weerszijden van een centrale topgevel. De knik in het gebouw is echter te verklaren door de inpassing in de ronde vorm van het zegel. Het gaat om een langgerekte zaal met een centraal dwarspand. In de lange façaden zijn duidelijk vensterarcaden te herkennen. In het dwarspand, de middenrisaliet, zitten rondboogvensters (met deelzuiltjes?) en in de top een arcadevenster met deelzuiltje.⁵⁵⁹ De afgebeelde vorm van het gebouw, met uitbouw, past naadloos op de plattegrond en de hiervoor geschetste reconstructie van de aula. Het enige dat ontbreekt, is de westelijke uitbouw, maar die is in de loop van de 12^e eeuw gesloopt en kan dus in de 13^e eeuw nooit zijn afgebeeld.

12.29: Het zegel van het kapittel van Sint Walburgis met daarop de afbeelding van de paltsaula. Onder is de aula uit het zegel vrijgemaakt en rechtgetrokken. De afbeelding laat feitelijk de verdieping en kap van het pand zien, niet de begane grond. De reconstructie is gebaseerd op vier zegels: charter 1282, inv. 354, reg. 358; charter 1251, inv. 329, reg. 322; charter 1249, inv. 328, reg. 318; charter 1314, inv. 377, reg. 399.

557 Het oudste aangetroffen zegel dateert van 1242-09-05 in het archief van het klooster Bethlehem.

558 E.J. Harenberg, samensteller van de Oorkondeboeken van Gelre en Zutphen, wees me op de mogelijkheid dat op dit zegel wel eens de Zutphense aula afgebeeld kon zijn.

559 Voor de analyse en reconstructie zijn vier zegels gebruikt: Kapittel van de Sint-Walburgiskerk (arch.nr. 325), 5 augustus 1466, inv.nr. 354, reg.nr. 358; Kapittel van de Sint-Walburgiskerk (arch.nr. 325), 20 december 1450, inv.nr. 329, reg.nr. 322; Kapittel van de Sint-Walburgiskerk (arch.nr. 325), 23 juni 1449, inv.nr. 328, reg.nr. 318; Kapittel van de Sint-Walburgiskerk (arch.nr. 325), 1478 (datum onbekend), inv.nr. 377, reg.nr. 399.

Maar is dit gebouw daadwerkelijk de, op dat moment grafelijke, aula? De combinatie van een kerkelijke heilige en een wereldlijk gebouw op een kapittelzegel is opmerkelijk. Men zou dan eerder een kerkgebouw verwachten. Toch heeft het afgebeelde gebouw niets van een kerk. Op contemporaine zegels worden kerken doorgaans herkenbaar, soms zelfs betrouwbaar afgebeeld zoals de 13^e-eeuwse zegels van Speyer, Boppard, Groningen, Reiderland en Oldambt. Op het zegel van Bonn lijkt de kerk weliswaar abstracter te zijn weergegeven maar het is onmiskenbaar een romaanse kerk met een centrale vieringtoren en vier hoektorens. Het zegel uit Trier toont de aartsbisschoppelijke aula in die stad, tegenwoordig beter bekend als de laat-Romeinse *basilica*, die tot op de huidige dag herkenbaar is. Het zegel geeft een betrouwbaar beeld van de aula.⁵⁶⁰

De geknikte weergave van het gebouw op het Zutphense kapittelzegel is op zich zeer gebruikelijk, zowel om het gebouw in het ronde veld van een zegel of een munt te passen, als om het ruimtelijke perspectief weer te geven. Het vervormen kan naar twee richtingen zijn gebeurd: uitgekapt of geknikt. In het eerste geval is het gebouw aan de kopse zijde te zien waarbij de (symmetrische) lange zijden naar buiten geklapt zijn waardoor er een merkwaardig vervormd perspectief ontstaat. Men kan beide zijgevels zien vanuit één zichtspunt. De tweede mogelijkheid, de geknikte weergave, ‘past’ een lange façade letterlijk in een rond veld. Van beide mogelijkheden zijn op zegels en munten voorbeelden te vinden. Op het zegel van Dortmund lijkt het gebouw duidelijk uitgekapt te zijn weergegeven, waarbij de overliggende zijgevels beide van een aula-achtig gebouw met toren op de kopse zijde zijn weergegeven. Dit zou de koningspalts van Dortmund kunnen voorstellen. Van het zegel van Boizenburg is de

12.30: Overzicht van de in de tekst genoemde zegels uit de 13^e eeuw.

⁵⁶⁰ Clemens 1995, 56-70.

uitgeklapte weergave ook vrij zeker, temeer omdat de stadsmuur ervoor on-
 vervormd recht is afgebeeld. Het zegel van Karel IV uit de 14^e eeuw geeft ook
 een uitgeklapte afbeelding van het gebouw weer. Het gebouw op het zegel van
 Warburg zou zowel geknikt als uitgeklapt kunnen zijn. De symmetrische weer-
 gave van de architectuur zou kunnen pleiten voor uitklappen, maar de neiging
 tot symmetrische weergaven is niet ongebruikelijk rond 1200, vooral wanneer
 gebouwen symbolisch worden afgebeeld (zie verderop de stadszegels van Zut-
 phen). Op het zegel van Berlijn lijkt hier ook sprake van te zijn. Het inklappen
 (knikken) van gebouwen is waar te nemen op de zegels en munten waarop lange
 gevels en verdedigingsmuren worden weergegeven. Een voorbeeld daarvan is
 het zegel van Braunschweig waarop de poort met ommuring is weergegeven.
 Centraal daarin staat de palts Dankwarderode, onvervormd, afgebeeld.

Op de *deniers* van de Keulse aartsbisschoppen Engelbert van Berg (1216-1225)
 en Conrad van Hochstaden (1238-1261) staat vrij consequent een langgerekt
 gebouw weergegeven dat soms recht, soms geknikt staat afgebeeld. Dit gebouw
 heeft geen enkele architectuurverwijzing naar een (dom)kerk, maar het lijkt
 eerder een aula te zijn. Waarschijnlijk gaat het om de bisschoppelijke aula van
 aartsbisschop Reinald van Dassel (1159-1167). Op de munten van zijn opvol-
 ger Philip van Heinzberg (1167-1191) staat ook een gebouw afgebeeld dat een
 toren als centraal element heeft. Hier zou men nog aan een zeer symbolische
 weergave van de (dom)kerk kunnen denken. De symbolische weergave van ge-
 bouwen lijkt vóór 1200 nog een hoofdrol te spelen op zegels, munten en af-
 beeldingen in het algemeen (gebouwen zijn nooit realistisch afgebeeld), terwijl
 vanaf de 13^e eeuw de weergave van gebouwen regelmatig realistischer wordt.
 De symboliek, zonder pretentie van realisme, blijft echter ook na 1200 een rol
 spelen, zoals zal blijken bij de Zutphense stadszegels.

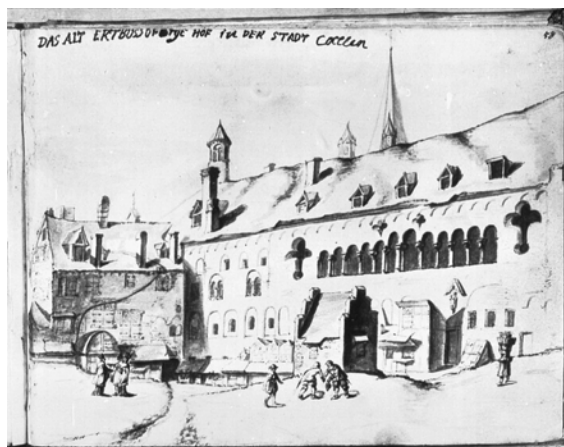

12.31: Overzicht van de in de tekst
 genoemde Keulse deniers met daarop
 afgebeeld (mogelijk) de paltsaula van
 Reinald van Dassel.

Met de voorbeelden van overtuigende kerkgebouwen op 13^e-eeuwse zegels lijkt het uitgesloten dat op het Zutphense zegel een kerk bedoeld is weer te geven. Van de 477 kerkelijke zegels van Nederlandse bodem uit de 12^e en 13^e eeuw in het *Corpus Sigillorum* zijn er twee met een kerk, dat is iets meer dan 0,4 procent. Van de 86 verschillende vorstendommen, steden en dorpen daarentegen zijn er vijf met een kerk, dat is 5,8 procent.⁵⁶¹ Kerken op zegels van kerkelijke instellingen zijn dus erg zeldzaam. Er blijft dan alleen de aula als kandidaat over, temeer omdat het afgebeelde gebouw precies ‘past’ op de plattegrond van de opgegraven aula op het plein ‘s-Gravenhof.

Er bestond blijkbaar een directe relatie tussen het wereldlijke paltsgebouw en de kapittelkerk. Die relatie is wellicht terug te voeren op de periode dat het kapittel werd gesticht onder bisschop Adelbold(?) en nog in dezelfde eeuw de palts werd gebouwd. Bisschop Bernold kon als landheer na 1046 over beide complexen beschikken, als dit gebouw al bestond. Een andere mogelijkheid is dat Bernold, of zijn opvolgers, de *palas* heeft laten bouwen. Dat zou pleiten voor de identificatie van het Zutphense gebouw als een bisschoppelijke residentie. Hierop komen we in 12.4.2 terug. De relatie tussen palts en kerk bleef hecht door de daaraan verbonden heerlijkheid (later: grafelijkheid) en de wereldlijke voogdij van de heren/graven over de kapittelgoederen. Beide elementen (kerk en grafelijkheid) zijn door de Gelderse graven uit Utrechtse hand geïsurpeerd en daarvan is dit zegel het symbool: de Sint-Walburgiskerk als grafelijke eigenkerk, het grafenhof als voorvaderlijk machtcentrum.⁵⁶² Een andere mogelijkheid, die overigens het voorgaande niet in de weg hoeft te staan, is dat de aula rond 1200 als kanselarij van het kapittel diende. De band tussen graaf en kapittel was rond 1200 zeer hecht. De oorkondenreeks van de *Zutphense Falsa* werd in opdracht van de Gelderse graaf door kanunniken van het kapittel opgesteld.⁵⁶³ In 1479 wordt gesproken over de *oelde cancelrie* in het gebouw (zie 7.3).

Als de afbeelding inderdaad de tufstenen aula voorstelt, komen we een flinke stap dichterbij het uiterlijk van het gebouw rond 1200, na de verbouwing onder de Gelderse graaf.

12.32: Afbeelding van de aula van aartsbisschop Reinald van Dassel door Johann Finkenbaum, ca. 1670.

561 *Corpus Sigillorum Neerlandicorum*, de Nederlandsche zegels tot 1300, 's-Gravenhage 1937-1940. CSN nrs. 56 en 148 en voorts, 555, 584, 590, 603 en 611.

562 Deze symbolische uitleg werd door Ed Harenberg gegeven.

563 Harenberg 2003.

12.3.2 De stadszegels

Met het kapittelzegel als uitgangspunt wordt het interessant te kijken naar de middeleeuwse stadszegels van Zutphen. Die vertonen immers symbolisch een ommuurde stad of burcht in verhoudingsgewijs opmerkelijk detail. Het lijkt de burcht/stad Zutphen zelf in abstracte vorm weer te geven.⁵⁶⁴ Het oudste zegel, aangeduid als ‘type 1242’ (naar de oudste bewaard gebleven oorkonde waaraan dit zegel hangt), toont een centrale poort met aansluitende ommuring met kantelen, met daarachter twee flankerende hoge (muur?)torens. Achter de poort staat een centraal burchtachtig gebouw. Schimmelpenninck houdt het op een poort in dit gebouw maar de afbeelding laat zien dat zowel de poort als de ‘burcht’ ieder hun eigen kantelen bezitten. Het gebouw is, in tegenstelling tot het gebouw op het kapittelzegel, rijzig hoog en vertoont rondboogvensters en een vierpasvenster. Dit past goed in het architectuurbeeld van de eerste helft van de 13^e eeuw, maar een paltsaula is hier niet realistisch weergegeven. Veeleer is de stadsvrijheid gesymboliseerd door de stadsommuring met de landsheerlijke burcht als symbool van de oude stadsheer: de graaf van Zutphen. Op het stadszegel ‘type 1343’ staat feitelijk een fraaiere en gedetailleerdere uitwerking weergegeven van het oude zegel. Nu is ook duidelijk dat de centrale rijzige burchttoren geflankeerd wordt door gebouwvleugels met zadeldaken en de twee ranke torens die ook op het 1242-zegel voorkomen. Daaromheen staat de ringmuur met centrale poort. De ommuring en burcht zijn duidelijk als ruimtelijk gescheiden zaken weergegeven. Maar ook dit biedt geen iconografisch houvast voor het uiterlijk van de aula. Ook het grootste gebouw van de stad, de Sint-Walburgiskerk, die zowel kapittel- als stadskerk was, staat op beide zegels niet afgebeeld. De stad voelde zich duidelijk sterk verbonden met de burchtoorsprong, en daarvan maakten het paltscomplex en de kerk slechts deel uit.

12.33: Het stadszegel (grootzegel) van Zutphen ‘type 1242’.

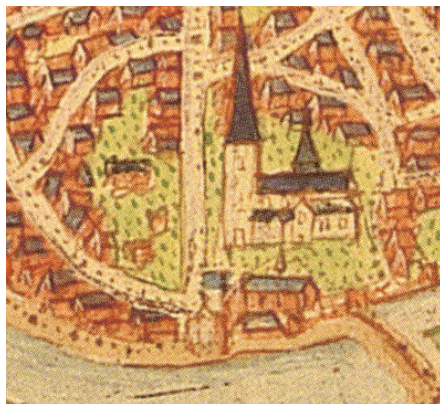

12.34: Het stadszegel (grootzegel) van Zutphen ‘type 1343’.

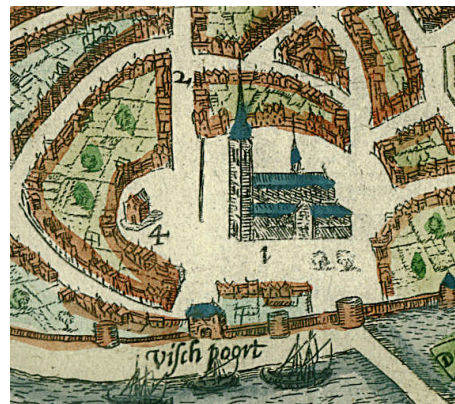
⁵⁶⁴ Schimmelpenninck van der Oye 1989, 14-17.

12.3.3 Afbeeldingen op kaarten en prospecten

Pas vanaf de 16^e eeuw, wanneer de eerste topografische kaarten van steden het licht zien, komen ook de gebouwen van de Gravenhof, en dus mogelijk de oude tufstenen aula, als topografische elementen voor. Dat is het geval met de plattegrond van Jacob van Deventer (ca. 1562), Braun en Hogenberg (1572, gepubliceerd 1588) en Luigi Guicciardini (1582). De laatste cartograaf heeft zich gebaseerd op de toen nog ongepubliceerde plattegrond van Braun en Hogenberg uit 1572. Op de kaart van Van Deventer zijn de contouren van de hof gemarkeerd door de straten Waterstraat en Lange Hofstraat tot aan de Vispoort. Aan de noordwestzijde is de doorlopende huizenrij van de Kuiperstraat als grens te beschouwen. In het open gebied staan los enkele gebouwen getekend, waarvan er een opvalt door een grotere omvang. De ligging lijkt meer noordelijk op de Gravenhof te staan, maar het zou de voormalige aula kunnen zijn. Op de juiste plaats van het gebouw, aan de zuidzijde van het gebied, staan twee kleine huisjes/bouwsels getekend. Verder is direct achter de Vispoort nog een gebouw met hoog zadeldak getekend, met rechts ervan een gebouw met een spitsje. Met dat laatste gebouw zal de Latijnse School zijn aangeduid. Het hoge gebouw bij de Vispoort staat ofwel op de plek waar de oostmuur van de aula is aangetroffen (gesloopt in de 17^e eeuw), of ernaast op de plaats van de latere stadstimmerwerf van Emond Helleraet (nu 's-Gravenhof 5). Met dit perceel is iets bijzonders aan de hand. Het wordt als enige perceel ten oosten van de Lange Hofstraat tot het middeleeuwse stadsdeel Waterstraatkwartier gerekend en niet tot het Mommenhaverkwartier. Het was ook als enige in handen van de wereldlijke overheid (de stad) en niet van de kerk. Dat kan slechts verklaard worden door het feit dat dit perceel tot het paltscomplex en de gravenhof heeft behoord, en niet tot het kapittelgebied. De zuidelijke uitgang van de burg via de latere Vispoort lag dus op grafelijk terrein en vormde niet de grens van dit terrein. Mogelijk heeft dit te maken met het feit dat buiten deze burguitgang het veer over de IJssel lag en dat de landsheerlijke veer- en tolinkomsten op dit perceel werden geïnd. Jacob van Deventer heeft met het hoge gebouw achter de Vispoort wellicht nog de toen bestaande oostbouw van de aula willen aanduiden. Daar moet dan wel een poortopening in hebben gezeten naar de Vispoort. De kleine gebouwtjes zijn wellicht andere relictten van het gebouw. Als die interpretatie klopt dan moet

12.35: Uitsnede uit de plattegrond van Jacob van Deventer (ca. 1562) met de omgeving van de kerk en het plein 's-Gravenhof.

12.36: Uitsnede uit de plattegrond van Luigi Guicciardini (1582) met de omgeving van de kerk en het plein 's-Gravenhof. Bij '4' staat in de legenda 'Das Greven Haus'.

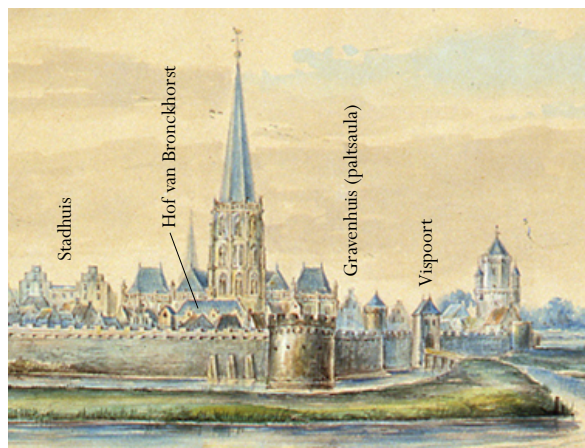
de lange aula al ‘verknijpt’ zijn geweest in losse bouwdelen. Welk gebouw in deze interpretatie dan is aangeduid met het afgebeelde grotere gebouw aan de noordzijde is niet met zekerheid te zeggen. Een goede kandidaat is de oude Hof van Bronckhorst van jonker Joost van Bronckhorst, graaf van Limburg Stirum. Dit in oorsprong 13^e-eeuwse zaalhuis met hoog oprijzend zadeldak had in de 16^e eeuw stellig nog allure, getuige de verschijningsvorm op een betrouwbaar stadsaanzicht van Zutphen in 1542. Dit stadsgezicht vanaf de overzijde van de IJssel is in 1542 vervaardigd als muurschildering boven de stedelijke schepenbank in het Vleeshuis (nu Burgerzaal). De grote muurschildering werd enige malen geactualiseerd (o.a. in 1597 met de nieuwe vestingwerken). Schilder W. van der Worp maakte rond 1850 een betrouwbare aquarel van de oorspronkelijke situatie en een gravure van de situatie op dat moment.⁵⁶⁵ Vóór 1889 is de oorspronkelijke muurschildering verwijderd. Op de aquarelreconstructie is de Hof van Bronckhorst te zien als een groot gebouw met drie stenen getrapte dakkapellen, met de Sint-Walburgiskerk erachter. Links ervan zijn de topgevels van het stadhuis te zien. Rechts ervan zou men de Gravenhof verwachten. Inderdaad zijn tussen de Bourgonjetoren en de Vispoort twee hoge topgevels weergegeven. Aan de linker topgevel is duidelijk te zien dat dit pand vóór de kerk staat. Vermoedelijk is dit pand als de oude, op dat moment hertogelijke, aula anno 1542 te identificeren.

Braun en Hogenberg, en in hun kielzog ook Guicciardini, tekenen op het afgerond weergegeven plein een losstaand gebouw op een ‘plint’ dat ze als ‘Das Greven Haus’ beschrijven. Erg nauwkeurig is de kaart in zijn algemeenheid niet wat betreft de bebouwing en rooilijnen. De Waterstraat eindigt op deze kaarten bij de Vispoort met huisjes aan weerszijden van de straat, een situatie die nooit bestaan heeft. Dit losstaande ‘gravenhuis’ komt op enige kaarten na die tijd, onder andere die van Bertius uit 1617, ook voor. Veel hebben we er echter niet aan. Zoals we in 7.3 en 8.6 hebben beschreven, werden de laatste gebouwresten in 1635 gesloopt. Toch liet stadsbouwmeester Emond Helleraet nog een tufstenen muur staan dat Nicolaes van Geelkercken (1639) duidelijk op het plein tekent en Pontanus in zijn geschiedkundige werk beschrijft. Ook Johan Blaeu tekent de

12.37: Stadsgezicht op Zutphen vanaf de overzijde van de IJssel. Aquarel door Van der Worp, ca. 1850, naar de muurschildering boven de schepenbank uit 1542.

⁵⁶⁵ De gravure is gepubliceerd in de *Geschiedenis der stad Zutphen van de vroegste tijden tot 1795* door R. W. Tadama in 1856.

12.38: Detail uit de aquarel met de in de tekst beschreven gebouwen. Zou het torentje rechts van het Gravenhuis wellicht de traptoren van de toen hertogelijke aula zijn? De dikke muurtoren op de voorgrond is de Bourgonjetoren.

12.39: Uitsnede uit de plattegrond van Johan Blaeu (1649). De rode pijl wijst naar het muurrelict op het plein 's-Gravenhof dat vermoedelijk muur S 1 is.

muur (na) op zijn plattegrond in 1649. Daarna is de muur op het kaartmateriaal verdwenen. Als we de kaart van Van Geelkercken en Blaeu nauwkeurig bekijken dan zien we dat nabij de Vispoort een ‘ommuurde voorhof’ wordt weergegeven naast de huizen binnen de kerkelijke immuniteit. Dit ommuurde perceel was de stadstimmerwerf die, zoals we boven reeds stelden, oorspronkelijk vermoedelijk deel uitmaakte van de Gravenhof. Nu staat daar het neoclassicistische gebouw uit 1881 's-Gravenhof 5 alwaar Albert Egges van Giffen eind 19^e eeuw het gymnasium bezocht (zie afb. 5.3).

12.4 Vergelijkingen met andere paltscomplexen

12.4.1 Aula's in koningspaltsen

Als we ons richten op de vergelijking met paltsgebouwen op Nederlandse bodem, dan is het resultaat mager, zeker voor de 11^e-eeuwse situatie. De enige plaats waarover betrekkelijk veel gegevens voorhanden zijn, is **Utrecht**. De koningspalts *Lofen* kan qua datering min of meer gelijktijdig genoemd worden. Het tufstenen gebouw lag ten noorden van de Servetstraat tussen de Oude Gracht en het Domplein en er is nog aanzienlijk wat muurwerk bewaard gebleven onder de huidige bebouwing. Voor dit gebouw zijn echter geen gegevens over de vensters en de bovengrondse architectuur voorhanden. Wel kende dit gebouw, net als in Zutphen, een souterrain onder de vorstelijke zaal. Daarvan zijn aanzienlijke delen bewaard gebleven. Die werd echter niet gescheiden door deelmuren die de vloerlast mede zullen hebben opgevangen, maar de ruimte werd in twee beuken gedeeld door een zwaar uitgevoerde zuilarcade van Nivelsteiner zandsteen.⁵⁶⁶ In Zutphen zijn geen aanwijzingen gevonden voor een dergelijke zuilarcade, van hout dan wel van steen, omdat de as van het gebouw niet is opgegraven. Toch moet er een onderslagconstructie geweest zijn om de overspanning van 10,50 meter binnenmaats te ondervangen. Een ander verschil tussen Utrecht en Zutphen is de vorm; het Utrechtse gebouw is opvallend

⁵⁶⁶ Koopmans 1989, 10-17.

12.40: Kaart van Europa in de 11^e eeuw met daarop de ligging van de in de tekst beschreven paltsen en burchten. 1. Soborg; 2. Schleswich; 3. Wittekindsburg; 4. Deventer; 5. Oostvoorne; 6. Utrecht; 7. Nijmegen; 8. Uplade; 9. Hoch Elten; 10. Kleef; 11. Batenburg; 12. Sint-Oedenrode; 13. Duisburg; 14. Kessel; 15. Keulen; 16. Meerssen; 17. Maastricht; 18. Hammerstein; 19. Gent; 20. Ename; 21. Paderborn; 22. Werla; 23. Braunschweig; 24. Goslar; 25. Grone; 26. Tilleda; 27. Verdun; 28. Sulzbach; 29. Speyer; 30. Bamberg; 31. Tribur; 32. Zürich; 33. Dortmund; 34. Gelnhausen; 35. Seligstadt; 36. Münzenberg; 37. Dreieichenhain; 38. Wimpfen; 39. Wartburg; 40. Trier.

trapeziumvormig, van 16,75 tot 9,15 meter breedte. De scheve vorm werd veroorzaakt doordat de rooilijn van de westelijke burchtgrens naar de Oude Gracht was verlegd. De oostgevel lag in lijn met de voormalige westgrens van het Romeinse castellumterrein. Ook de lengte lijkt af te wijken: Utrecht 35,70 meter maximaal en Zutphen 53 meter maximaal, maar hierover is nog iets aanvullends te zeggen. Op de reconstructie van het Domgebied ten tijde van bisschop Adelbold wordt door Hundertmark betoogd dat de 'restruimte' tussen

het bekende deel van *Lofen* en de noordwesthoek van het burchtterrein werd ingenomen door een annex gelegen ruimte van 10 x 8,5 meter.⁵⁶⁷ Deze ruimte geeft de aula een totale lengte van 46 meter. De noordelijke ruimte was vermoedelijk niet onderkelderd, waarmee de overeenkomst met ‘ruimte 6’ van de Zutphense aula, en daarmee met de paltsaula als geheel, onmiskenbaar is. De functie van de Utrechtse ruimte was mogelijk die van privévertrek van de koning en koningin. Bekend is dat zo’n vertrek er in de Utrechtse palts was, aangezien keizer Koenraad II tijdens zijn paasbezoek in Utrecht in 1039 doodziek in zijn privévertrek (*cubiculum*) lag en aldaar was overleden. Hij had kort daarvoor zijn vrouw en zoon (koning Hendrik III) bevolen zijn kamer te verlaten en naar de maaltijd (in de grote zaal) te gaan.⁵⁶⁸ Ook de koningin had een privévertrek dat in 1253 wordt vermeld: *camera reginae illesa*.⁵⁶⁹ In de *Vita Godefridi* uit 1149 wordt een *secretarium* vermeld. Volgens Koopmans zou dat zowel op een afzonderlijk vertrek als de grote zaal kunnen slaan.⁵⁷⁰ In de context waarin het Utrechtse *secretarium* wordt vermeld moet hier wel de grote zaal zijn bedoeld. De koning bleef daar namelijk achter terwijl de aanwezige rijksgroten hun overleg buiten voortzetten.⁵⁷¹

Ten zuiden van de Servetstraat lag de onlangs ontdekte tufstenen bisschoppelijke aula.⁵⁷² Deze aula lijkt nog grootser in opzet te zijn geweest dan de koninklijke. De aula meet in elk geval 33 x 16 meter en dat deel was voorzien van een tweebeukig souterrain met een (vermoede) draagconstructie op pijlers of bogen. Daarboven zal de feitelijke zaal hebben gelegen. Ook hier is sprake van een ruimte naast de zaal, in dit geval vermoedelijk tot de zuidwesthoek van het burchtterrein uitstrekkende. Deze ruimte mat ca. 15 x 16 meter en was voorzien van een inpandige ‘gang’ aan de oostzijde. In navolging van de interpretatie van de ruimte in *Lofen* kan deze ruimte worden geïnterpreteerd als het privévertrek van de bisschop. De totale lengte van de bisschoppelijke aula komt daarmee op 48 meter.⁵⁷³ Zowel de koninklijke als de bisschoppelijke aula is gebouwd in opdracht van bisschop Adelbold (1010-1026) als één samenhangend concept met de nieuwe Dom (gewijd in 1023).⁵⁷⁴ Het omvangrijke werk aan de Dom werd gevolgd door de bouw van de koninklijke en bisschoppelijke onderkomens. Na Adelbolds dood zette bisschop Bernold de bouwwerkzaamheden voort. Het zal in 1039, toen keizer Koenraad zijn bezoek aan Utrecht bracht, voltooid zijn geweest. Het concept van Adelbolds grootschalige bouwactiviteiten vertoont grote verwantschap met de bouwactiviteiten van bisschop Meinwerk van Paderborn (bisschop van 1009-1036, zie verder). Onmiskenbaar bezitten de Utrechtse aula’s opvallende overeenkomsten met de Zutphense aula, waarbij het materiaalgebruik, de afmetingen, de tweebeukige opzet en annex gelegen (privé)ruimte in het oog springen.

567 Hundertmark 2012, Afb. 7.

568 Koopmans 1989, 4, verwijzend naar de *Vita Conradi*.

569 *Annalen van Sint Marie* (1253). De kamer van de koningin zou de brand van 1253 hebben doorstaan. Koopmans 1989, 26.

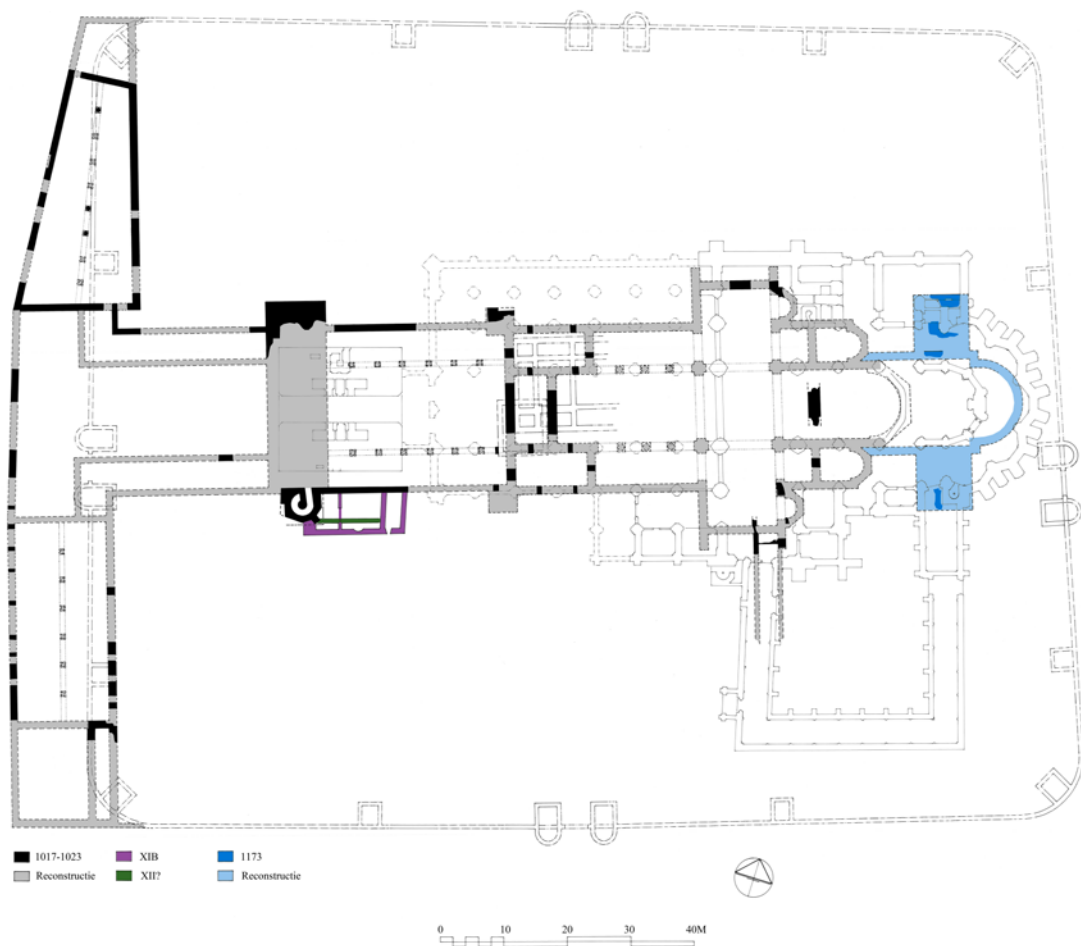
570 Koopmans 1989, 4, 26.

571 Koopmans 1989 citeert de bron *Vita Godifridi: dum ergo(...), seorsim in secretario suo resideret imperator, considentes forinsecus principes, ...*

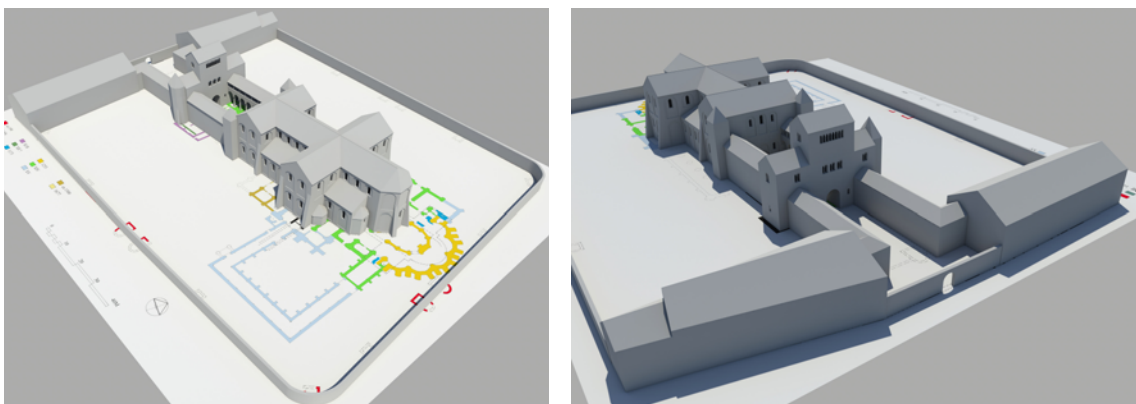
572 Kloosterman 2010.

573 De maten zijn genomen vanaf de plattegronden van Hein Hundertmark. Hundertmark 2012, afb. 6 en 7.

574 Hundertmark 2012.

12.41: Plattegrond van de Dom van Adelbold in relatie tot de koningspalts en bisschoppelijke aula in de eerste helft van de 11^e eeuw volgens Hundertmark 2012. De voor de Utrechtse bisschops cultus zo belangrijke Salvatorkerk, direct ten zuiden van de Dom voor de deur van de bisschoppelijke aula, ontbreekt opvallend genoeg op deze plattegrond.

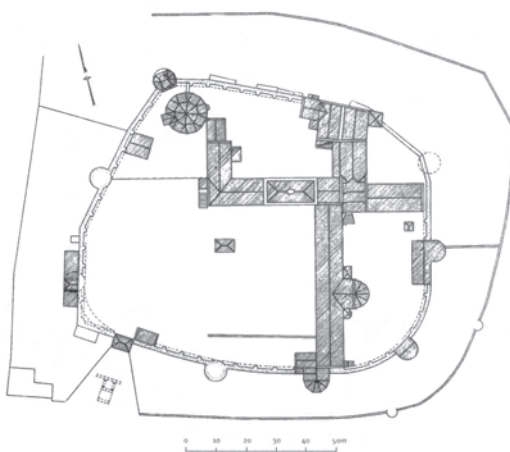
12.42: 3D-reconstructies door Daan Claessen van de Dom van Adelbold en de koningspalts en bisschoppelijke aula in de eerste helft van de 11^e eeuw.

Van de palts en de paltsaula van **Nijmegen** is tot aan de Staufische fase bijzonder weinig bekend, ondanks de bewaard gebleven resten op het Valkhof.⁵⁷⁵ Redelijk goed geïnformeerd zijn we over de ligging en versterking van het laat-Romeinse castellum dat de Valkhofburcht en het Kelfkensbosch omvatte. Die versterkingen zijn tot in de 13^e eeuw zichtbaar geweest en vormden de ruim-

⁵⁷⁵ Kuys 2005, 202-206, 230-246.

12.44: De Sint-Maartenskapel (Barbarossaruïne) die aan de Nijmeegse paltasaula vastzat.

12.45: De reconstructie van de Valkhofburcht door J.J. Weve volgens de toestand in de 17^e en 18^e eeuw.

Barbarossakapel aan de Staufische fase toegeschreven, maar Mekking plaatste de bouw ervan, en daarmee ook die van de vorstelijke aula, in de wederopbouwperiode direct na de verwoesting door Godfried ‘met de Baard’ in 1047.⁵⁷⁹ Daarmee zouden de Nijmeegse palts en de nog bestaande kapelruïne een tijdgenoot zijn van de Zutphense aula. Alleen in Zutphen was zeker geen sprake van een ‘troonabsis’ zoals te Nijmegen. Ongetwijfeld waren er nog substantiële resten van de oudere palts aanwezig toen ‘Barbarossa’ zijn renovatiewerkzaamheden ondernam. Het is goed denkbaar dat de kern van het gebouw nog uit de periode vóór 1047 dateerde, temeer omdat de L-vormige plattegrond van het complex, met de Nicolaaskapel op het uiteinde ervan, sterk doet denken aan de laat-Ottoonse en vroeg-Salische paltsen (zie verder). Dat de aula het resultaat is van een nieuwbouwfase, na de verwoesting van 1047, is mijns inziens niet waarschijnlijk. Het ontbreken van koningsbezoeken in de tweede helft van de 11^e en het eerste kwart van de 12^e eeuw lijkt niet te wijzen op een algehele renovatie van het complex. Barbarossa renoveerde de palts van Nijmegen na 100 jaar verval als politiek statement na zijn machtsovername kort daarvoor. Hij beschouwde zich als erfgenaam van zijn voorbeeld Karel de Grote en renoveerde diens vorstelijke verblijven. In Nijmegen werd de stichting van de palts zelfs teruggevoerd op de tijd van Julius Caesar. Als *lieu de memoire* speelde Nijmegen een belangrijke rol in de Staufische ‘renovatie’politiek.⁵⁸⁰ Na Barbarossa kwam de Nijmeegse burcht in toenemende mate in handen van lokale vorsten zoals de hertog van Brabant, de heren van Cuyk, de graaf van Kleef en de graven van Gelre.⁵⁸¹ Otto II van Gelre kreeg in 1247 de burcht en de stad definitief in bezit van Roomskoning Willem van Holland.

Van de overige paltscomplexen op Nederlandse bodem is nog veel minder bekend. De Karolingische palts, als er al een is geweest, van **Meerssen** is tot op heden niet gelocaliseerd. Er moet een koninklijke palts in **Maastricht** zijn geweest (*palatium nostrum Trajecti*). Theuws verwacht de ligging ervan aan de zuid-

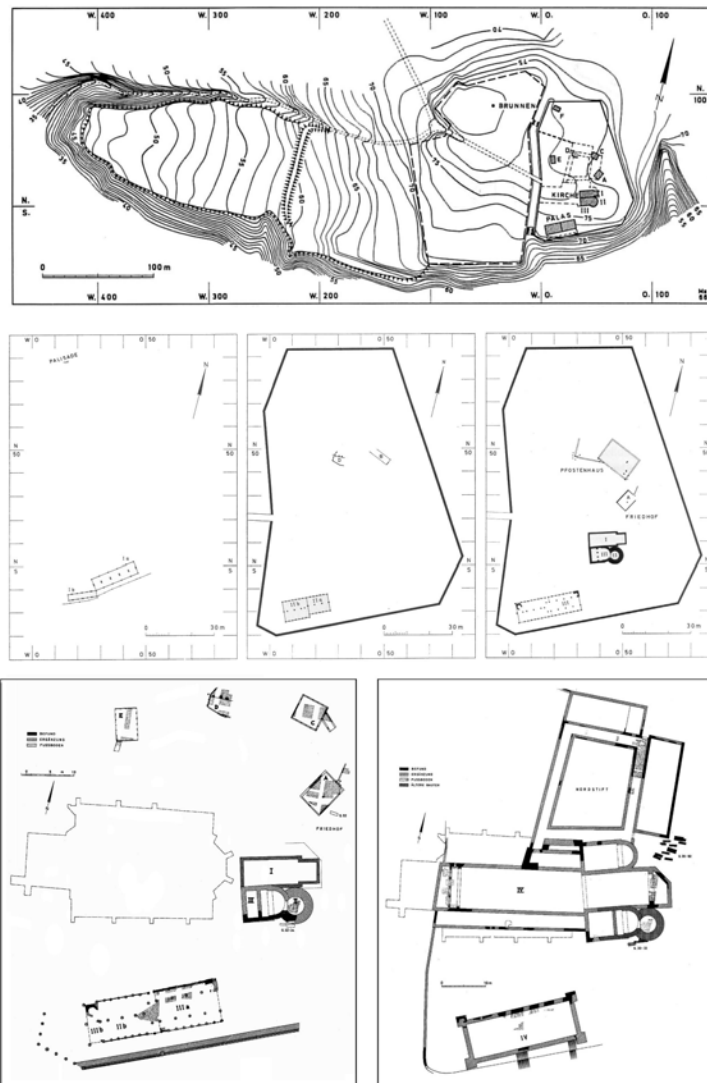
⁵⁷⁹ Mekking 1996.

⁵⁸⁰ Bert Thissen: lezing ‘The Royal palace in Nijmegen, ca. 750 - ca. 1250: function and structure’ op het Francia Media-congres op 16 november 2012 te Nijmegen.

⁵⁸¹ Thissen 1999, 26-29.

zijde van de Sint-Servaaskerk op grond van de historisch de situeren *fiscus regius* en het architectonische en topografische programma van de kerk en haar omgeving.⁵⁸² Aan de noordzijde, direct ten noorden van het Vrijthof, is een forse, vroeg-11^e-eeuwse, muur ontdekt van mogelijk een paltsachtig gebouw. Wellicht was dit het vorstelijke onderkomen van de Lotharingse hertogen uit het huis van Verdun, al houden de Maastrichtse archeologen het op de koningspalts.⁵⁸³ Voorlopig weten we nog te weinig over de Maastrichtse palts(en) om er ook maar iets met zekerheid over te kunnen zeggen.

Daarmee komen we in het buitenland en dan met name in Duitsland, voor betere vergelijkingen. Het dichtst bij huis vinden we de tufstenen aula in de Hamalandse burg van **Hoog-Elten**.⁵⁸⁴ De tufstenen zaal van 24 x 8 meter (Binding's fase IV) volgde drie oudere houtbouwfasen op en vormt daarmee een goede parallel voor de Zutphense ontwikkeling. De houtbouwfasen van Elten, een oudste fase in de 9^e eeuw, een tweeschepige fase van rond 900 (met gedeeltelijke verbreding, net als in Zutphen) en een verbouwing van de tweeschepige fase tot een gedeeltelijke drieschepige zaal, komen verbluffend overeen met de

12.46: Hoog-Elten: plattegrond van de burchtheuvel (boven) en de ontwikkeling van de hoofdburcht volgens Binding (1986). Rechtsonder Binding fase IV met de tufstenen palas van 24 x 8 meter.

582 Theuws 2005, 93-95, 99-100.

583 Theuws 2005, 99-100.

584 Binding 1986, 8-9.

Zutphense opeenvolgende zalen.⁵⁸⁵ Ook de laat-Karolingische dateringen zijn in beide Hamalandse centra identiek. Het kan haast geen toeval zijn, aangezien in beide centra dezelfde machthebbers of hun directe verwanten resideerden. De tufstenen fase van Hoog Elten wordt in de latere 10^e eeuw gedateerd en toegeschreven aan de eerste abdis van Elten Liutgard, de oudste dochter van Wichman II van Hamaland (overleden 973). De zaal is daarmee jonger dan het enige koningsbezoek (Otto I in 944) dat te Elten is overgeleverd. Zowel qua datering als afmeting is de tufstenen zaal niet echt vergelijkbaar met de Zutphense aula. Er is ook geen discontinuïteit in de ligging: de tufstenen zaal is letterlijk op de locatie van de houten voorganger gebouwd. Hoog Elten houdt als grafelijk machtcentrum op te bestaan na de dood van Wichman II in 973. De tufstenen zaal vormde de voortzetting als residentie van de abdis van het klooster. Wel zou de Eltense zaalbouw nog in de 11^e eeuw gefunctioneerd kunnen hebben als vorstelijk onderkomen in het abdijcomplex dat immers onder rijksbescherming stond, maar koningsbezoeken zijn na 944 niet overgeleverd.

Opvallend is dat onder de ‘collectie’ paltsen in het Duitse gebied slechts weinig voorbeelden zijn die qua formaat, lay-out en datering met de Zutphense *palas* vergelijkbaar zijn.⁵⁸⁶ De meeste aula’s in paltsen zijn aanzienlijk bescheidener van omvang. We zullen de meest opvallende parallellen bespreken.

Ook relatief dichtbij ligt het paltscomplex van **Duisburg**. De locatie is markant gelegen op het kruispunt van de ‘Hellweg’ van Aken naar het oosten, naar het kernland van de Ottoonse en Salische keizers in de Harz, Saksen en Thüringen, en de weg van noord (Nijmegen) naar zuid (Mainz) langs de Rijn. In aanleg dateert het paltscomplex uit de 10^e eeuw, een periode dat Duisburg maar liefst 16 maal door de Ottoonse vorsten werd bezocht. Alhoewel archeologisch onderzoek naar de hoofdgebouwen amper heeft plaatsgevonden⁵⁸⁷, hebben archeologen zich wel een beeld kunnen vormen van de globale verschijningsvorm van het paltscomplex.⁵⁸⁸ De nieuwe inzichten zijn dat de oudste fasen van de natuurstenen en tufstenen stadsommuring de ommuring van het gehele paltscomplex hebben gevormd.⁵⁸⁹ De *palas* of paltsaula zelf stond haaks op de Salvatorkerk in zuidwaartse richting. De zaal mat vermoedelijk 45 x 15 meter.⁵⁹⁰ Aan de zuidzijde en westzijde zijn resten van gebouwen aangetroffen die mogelijk tot de latere (Staufische?) uitbreidingen van het complex behoren. Qua lengte komt de Duisburgse zaal in de buurt van de Zutphense aula. De grotere breedte is echter opvallend en maakt dat de representatieve zaal een groter vloeroppervlak had. Hoe groot is niet te zeggen omdat van de interne structuur niets bekend is. Een ander opvallend verschil is het ontbreken van een uitgebouwd portaal, maar dat wil niet zeggen dat een dergelijk portaal er niet was. Van de westmuur is een groot deel niet opgegraven.

585 Binding 1986, 3-8.

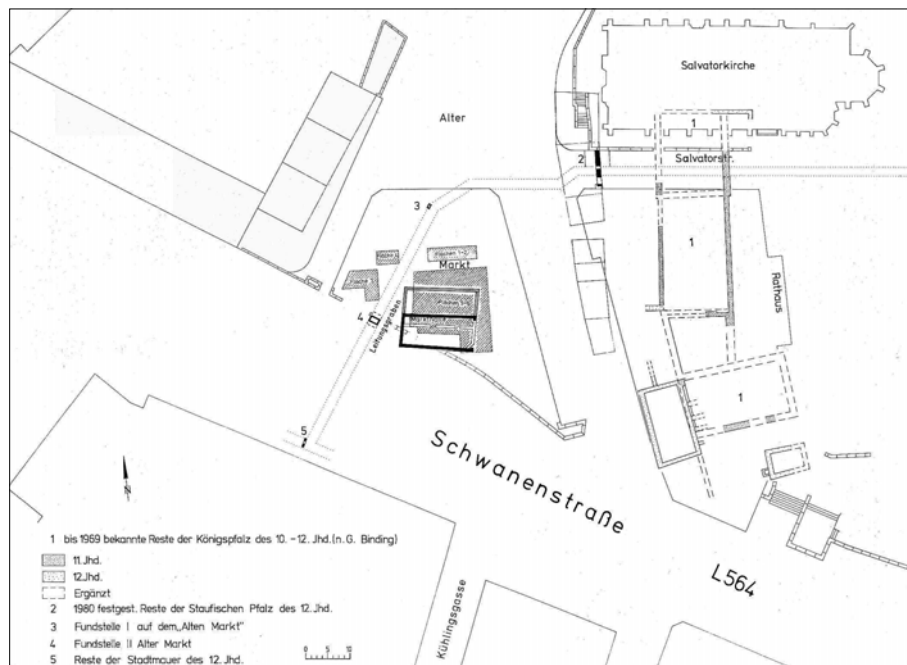
586 Streich 1984.

587 Krause 1983, 23-29. Enige muurresten zijn gedocumenteerd voorafgaande aan de bouw van het raadhuis in 1897 door Konrath Plath. Daarna is slechts een waarneming in een rioolsleuf in 1980 in de Salvatorstrasse bekend.

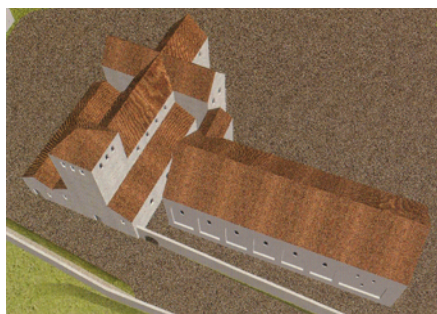
588 Zie de fraaie illustraties en digitale reconstructieopnamen in Herrmann 2010a, ook te zien via Google-Earth.

589 Herrmann 2010b.

590 Binding 1969; Krause 1983, 28.

12.47: Ligging van de sporen van de Duisburgse paltsaula, haaks op de Salvatorkerk. Stand van zaken 1983 met de waarnemingen in het nutsleidingtracé.

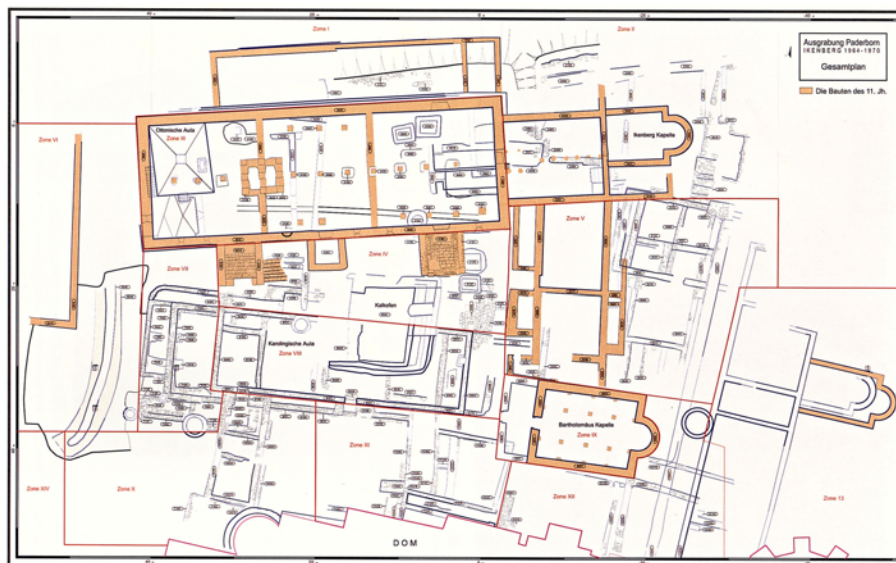
12.48: Reconstructie van de koningspalts met 12.49: Artist impression door R. Mayrock van de koningspalts van Duisburg in de Ottoonse periode.

Een volgend paltscomplex, in dit geval met zekerheid uit de eerste helft van de 11^e eeuw, is de palts van **Paderborn**. Alhoewel er al vanaf de Karolingische tijd een uitgebreid gebouwencomplex lag ten noorden van de Dom, werd door bisschop Meinwerk rond 1020 een nieuw koninklijk verblijf opgetrokken.⁵⁹¹ Aan de zuidwestzijde van de Dom lag bovendien een bisschoppelijke aula. Meinwerks bisschoppelijk centrum en koningspalts te Paderborn vertoont een sterke overeenkomst met de het bisschoppelijk centrum te Utrecht onder Adelbold. De koninklijke aula meet 44,48 x 16,35 meter en kent twee portaaluitbouwen die zijn georiënteerd op de de Dom. De westelijke is intensief benut en minder zorgvuldig gebouwd. Vermoed wordt dat de trap leidde naar de ruimte waar zich het dagelijkse leven afspeelde en dat het zorgvuldig gebouwde en weinig gebruikte oostelijke trapportaal ceremonieel gebruikt werd en leidde naar de vorstelijke zaal. Een jongere derde uitbouw is feitelijk de buitentrapp naar de souterraine ruimtes. De forse breedte maakt dat het gebouw in de hoofdopzet

⁵⁹¹ Winkelmann 1970; Gai & Mecke 2004; Gai 2007. Sveva Gai geeft in 2007 een nieuwe visie op de bouwontwikkeling van de Ottoonse palts van bisschop Meinwerk ten opzichte van de publicatie van Winkelmann (1970).

12.50: De vorstelijke entree van de paltsaula van Paderborn. De ingang en omliggend muurwerk is intact teruggevonden na de sloop van de jongere bebouwing na WOII.

12.51: De koningspalts van Paderborn ten noorden van de Dom in de 11^e eeuw.

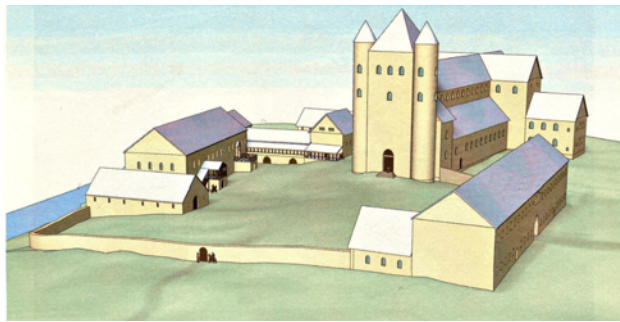

12.52: De zuidoosthoek van de koninklijke aula. Let op de hoekoplossing met een afgeschuinde plint in de basis. Een dergelijke hoekoplossing is gevonden in het bijgebouw van de Zutphense palts (8.4.2 en 9.1.4).

12.53: Vensters van het souterrain in de zuidwand van de koninklijke aula van Paderborn.

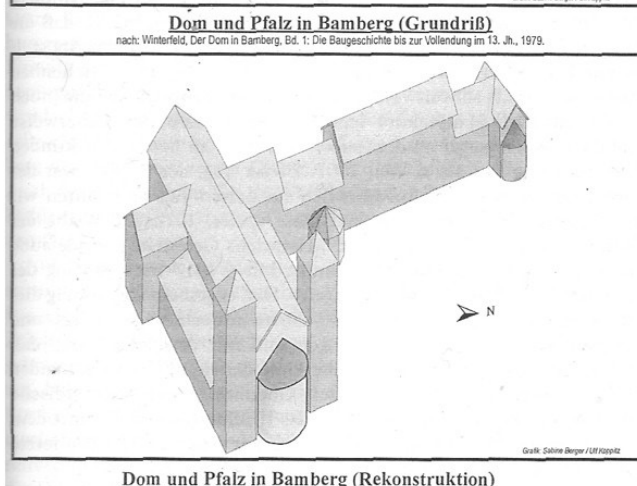
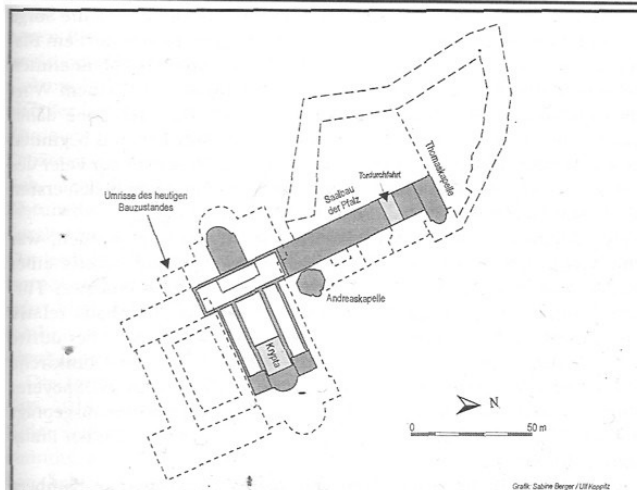
12.54: Reconstructie van het bisschoppelijke centrum van Meinwerk van Paderborn. Links de koningspalts, rechts de bisschoppelijke aula.

tweschepig was maar plaatselijk dicht tegen de muren extra pijlers had om de vloerlast te dragen. De pijlers staan zo dicht op de muren dat men feitelijk niet van een vijschepige opzet kan spreken. De souterraine ruimte is in drieën gedeeld door tussenmuren. In de westelijke deelmuur is een fors vierkant fundament opgenomen dat vermoedelijk als basis van de haarden in de ruimtes erboven diende. Dat betekent dat de deelmuur zich in de ruimte erboven voortzette en er zich aan weerszijden van die muur haardplaatsen bevonden. De grootste ruimte aan de oostzijde (met het ceremoniële trapportaal) zal de vorstelijke zaal zijn geweest. De zaal meet dan ca. 28 x 14 meter binnenmaats. Aan de oostzijde is de aula door een smaller bouwdeel (11,60 x 9,42 meter) verbonden met de Ikenbergkapel en via een haaks op staande gebouwvleugel stond het complex in verbinding met de Bartolomeuskapel. De overeenkomsten met de Zutphense aula zijn opvallend. De souterraine ruimten, de tweebeukige opzet, de portalen, de datering en in grote lijnen de afmetingen, komen overeen. Alleen de breedte is in Paderborn duidelijk afwijkend, waardoor het oppervlak van de zaal (392 m², vergelijk Zutphen 357 m² of 195 m²) beduidend groter was. Een opvallend kenmerk is dat de koninklijke palts van Paderborn direct in verbinding stond met de twee kapellen en met de Dom. Dat levert een L-vormige plattegrond op van het complex. Die L-vormige lay out, met vaak een paltskapel of -kerk in de haakse vleugel, is een opvallend kenmerk bij de Salische koningspaltsen. De Zutphense aula had een westelijke vleugel noordwaarts waar mogelijk een dergelijke privékapel was.

Onder Hendrik II kwam de grote paltsaula van **Bamberg** tot stand. De aula lag haaks op de noordelijke transeptarm van de Bamberger Dom.⁵⁹² De aula zelf is niet opgegraven maar slechts bekend uit schaarse bouwhistorische gegevens. De paltsvleugel meet bij benadering 64 x 13,5 meter, waarbinnen de aula was opgenomen. Deze bevond zich vermoedelijk in het centrale deel van de vleugel. Aan de noordzijde lag een paltskapel: de Thomaskapelle. Dichter bij de Dom lag een octagonale kapel: de Andreaskapelle. Exacte maten van de zaal zijn dus niet te geven maar die moet aanzienlijk geweest zijn. Bamberg was enige malen de locatie van rijksdagen. De bouw van de palts zal rond de voltooiing en inwijding van de dom in 1012 zijn gestart en niet lang daarna zijn voltooid. Hendrik verbleef graag in zijn 'geliefde Bamberg' en hij werd er uiteindelijk begraven in de Dom. De palts werd in de 16^e eeuw gesloopt, maar er bestaat nog een afbeelding uit ongeveer 1475 van het gebouw.

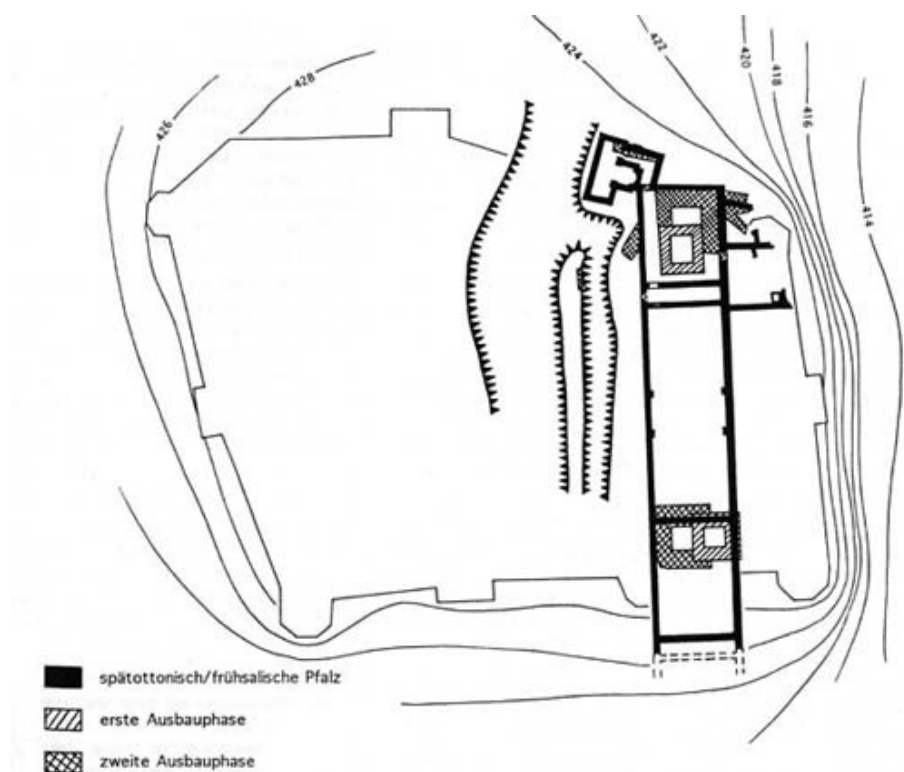
⁵⁹² Weinfurter 1999/2002; Schneidmüller 2002, 30-51.

12.55: De Pfalz Bamberg naar een afbeelding uit 1475 en reconstructies uit de literatuur (zie onderschriften). Archeologisch onderzoek heeft hier niet plaatsgevonden.

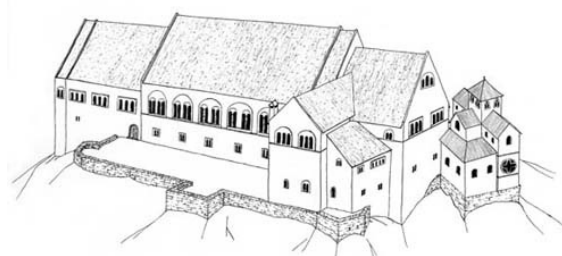
Een andere palts van enorme afmetingen die onder Hendrik II tot stand kwam, is die op de Lindenberg te **Zürich**.⁵⁹³ De palts is gebouwd op de plaats van een laat-Romeins castellum op een heuvel aan de rivier Limmat. De vroeg-Salische palts verving een oudere uit de Karolingische periode. Het complex is noord-zuidgericht en meet totaal 75 x 13 meter. Ook hier is de grote zaal centraal gelegen. De binnenmaten van de zaal bedroegen 31,2 x 11,4 meter (355,6 m²). Deze maat is vrijwel gelijk aan het vloeroppervlak van de Zutphense zaal, uitgaande van de volle omvang van de zaal, zonder nevenruimten. Aan de noordwestzijde lag de paltskapel en aan de oostzijde sloten bijgebouwen, mogelijk privévertrekken op de zaal aan. De oostvleugel wordt als dwarsbeuk van het hoofdgebouw gereconstrueerd. Bij opgravingen kon worden aangetoond dat

593 Zotz 2002; Motschi 2011.

12.56: Plattegrond van de 11e-eeuwse paltsaula van Zürich binnen de contouren van het laat-Romeinse castellum.

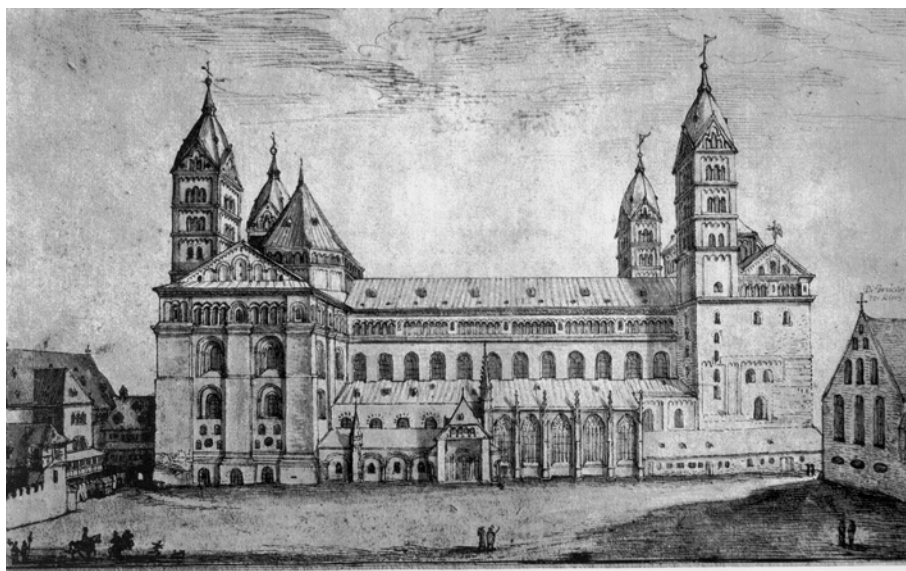
12.57: Reconstructie van de 11^e-eeuwse paltsaula van Zürich vanaf de rivier.

12.58: Zeer recente digitale reconstructie van de 11^e-eeuwse paltsaula van Zürich vanaf de rivier in kleur.

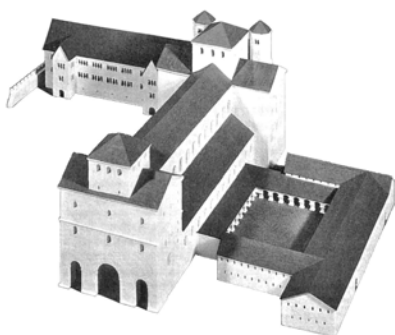
de palts wit gepleisterd was. In de 12^e eeuw kwam de palts in handen van de hertogen van Zähringen die de graven van Lenzburg aanstelden als burggraven. Onder de graven van Lenzburg werd de palts in enkele stadia omgebouwd tot burcht met grachten en grote torens. De palts werd, na het uitsterven van de beide geslachten, in de loop van de 13e eeuw gesloopt.

Eén van de grotere paltsen die na Hendrik II is gebouwd, is die van **Speyer**.⁵⁹⁴ Het paltscomplex maakte deel uit van het nieuwe Domcomplex en stond daar haaks op, verbonden met een lagere gebouwvleugel. De machtige Dom van Speyer werd de grafkerk van de Salische koningen. De paltsaula bestaat uit een zaalbouw met twee uitbouwen en zou twee verdiepingen hebben gehad. Over het fysieke gebouw is niets bekend uit bouwhistorisch onderzoek of vlakdekende archeologische opgravingen, maar de reconstructies zijn vooral gebaseerd op historische afbeeldingen en topografische gegevens. Over de lengte en breedte en de interne structuur is niets bekend, wel over het uiterlijk. Het gebouw had een of twee uitbouwen in de vorm van een risaliet (zie 12.2.1). Overeenkomsten met de Paderborner aula en die te Zutphen zijn zeker aanwezig. De aula van Speyer, begonnen onder Koenraad II, zou ook model gestaan kunnen hebben voor de volgende palts.

16. Von Norden, von W. Hollar, gegen 1635. — Nr. 22

12.59: Pentekening van W. Hollar uit 1635 van de Dom van Speyer. Links op de tekening is de koningspalts te zien. Hier was duidelijk sprake van een risaliet. De oorspronkelijke topgevel is in de loop der eeuwen verdwenen.

12.60: Reconstructie van de Dom en koningspalts van Speyer.

594 Seltmann 1999, 132.

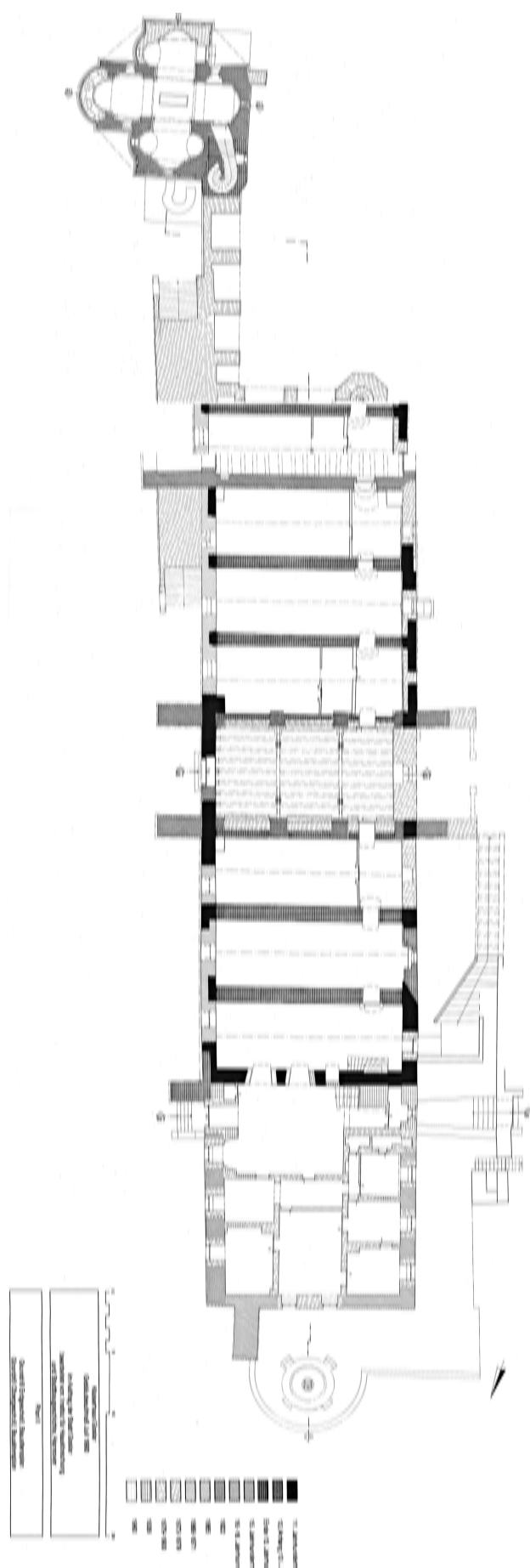
De bekendste Salische palts is die te **Goslar**. Alhoewel deze palts al in de eerste helft van de 19^e eeuw in de belangstelling stond, is het complex pas in 1927 voor het eerst bouwhistorisch en archeologisch goed beschreven.⁵⁹⁵ Een hernieuwd bouwhistorisch onderzoek, gepubliceerd in 1996 gaf nog enige nuancering op het werk van Hölscher.⁵⁹⁶ In de laat-Ottoonse periode moet er al een *aula regis* hebben gestaan, getuige de eerste koninklijke bezoeken vanaf 1009. Daarvan zijn enkele muurresten bekend op het voorterrein van de paltsaula. Het nog bestaande gebouw bevat in de kern de nieuwbouw door Hendrik III, toen de palts van Goslar de meest bezochte verblijfplaats werd. De aanwezigheid van de zilver- en kopermijnen van de Rammelsberg maakte Goslar tot een van de belangrijkste centra in het rijk. De Salische aula is buitenmaats 50 x 17,5 meter (binnenmaats 47,4 x 15,4 meter = 730 m²). Eigenlijk is van de oorspronkelijke indeling niets meer bewaard. De grootschalige verbouwing onder Frederik Barbarossa, een verbouwing in de 13^e eeuw en de nog veel ingrijpendere restauratie in het derde kwart van de 19^e eeuw hebben de sporen daarvan uitgewist. In het souterrain zijn meerdere deelmuren met tongewelven aanwezig uit een 13^e-eeuwse verbouwingsfase. Oorspronkelijk werden de ruimtes afgedekt door een balkendek. Vrijwel zeker was er in de 11^e eeuw een zuilenarcade of langsondersteuning. Voor de Staufische fase is dit zeker, maar de overspanning van ruim 15 meter maakt een langsondersteuning onontkoombaar. Dat het gebouw van meet af aan een tweeschepige opzet kende wordt alom aangenomen. In de huidige opzet van na de restauratie wordt de langsondersteuning gedragen door zes houten stijlen, waarop een nog originele laatmiddeleeuwse balklaag rust. De oudste aanwijzingen voor een stenen zuilenrij dateert uit de Staufische fase, maar aangenomen mag worden dat dit ook in de oorspronkelijke opzet het geval was. Het is niet duidelijk of de zaalruimte ongedeeld was, zoals tegenwoordig het geval is, of dat de zaal het centrale deel van de ruimte besloeg (zoals in Paderborn en Zutphen). In een ongedeelde opzet is de ruimte enorm (730 m²), maar dat past bij een aula waar regelmatig hofdagen werden gehouden. De verzamelde wereldlijke en geestelijke elite uit het gehele rijk kwam daar samen. In het midden van het gebouw zijn recht tegenover elkaar uitbouwen aanwezig. Deze uitbouwen vormen een dwarspand. De westelijke uitbouw bevat geen portaal, de oostelijke uitbouw vervult die functie en is ook op het plein en de paltskerk van Sint Judas en Simon gericht. Hölscher dateerde en reconstrueerde het uitgebouwde hoofdportaal in de 11^e eeuw. De bewaard gebleven muurdelen van het portaal en de dragende pijlers in de centrale souterraine ruimte erachter worden nu in de Staufische periode gedateerd. Toch wordt vermoed dat de

12.61: De palts van Goslar in zijn huidige toestand.

⁵⁹⁵ Hölscher 1927.

⁵⁹⁶ Frontzek, Memmert & Möhle 1996.

12.62: Plattegrond van het souterrain van de paltsaula van Goslar met daarin in zwart weergegeven de 11^e-eeuwse bouwresten.

12.63: Reconstructie van de palts van Goslar in de Salische tijd (ca. 1050).

12.64: De 'Staufische' arcadevensters in de zwaar gerestoreerde voorgevel van de aula van Goslar.

12.65: De traptoren ('Doornroosjetoren') van de aula van Goslar bevindt zich op nagenoeg dezelfde plaats als de traptoren van de Zutphense aula. De traptoren van Goslar is voor 100% in de 19^e eeuw herbouwd.

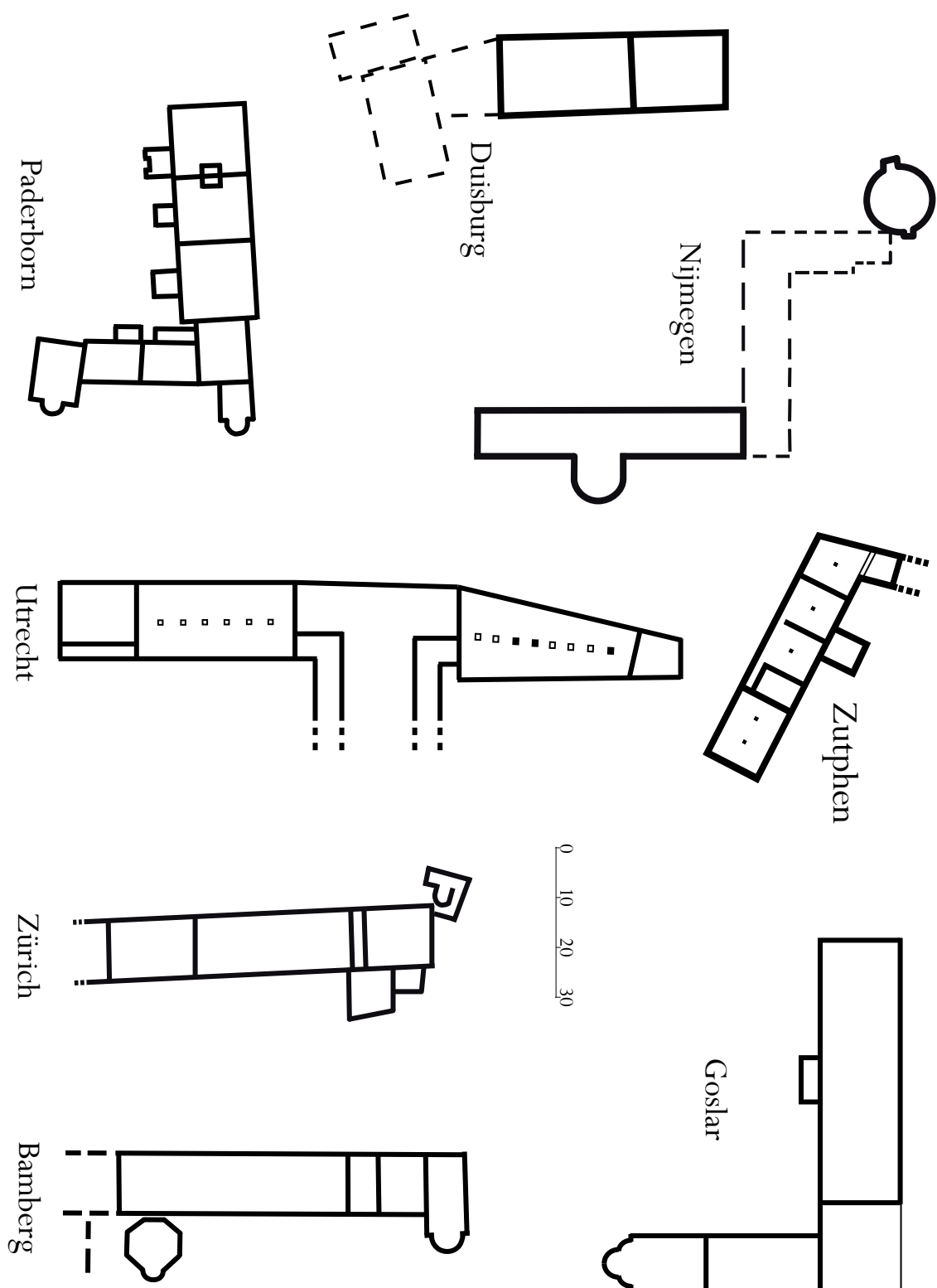
situatie tot de 11^e-eeuwse hoofdropzet behoort.⁵⁹⁷

De grootschalige verbouwing onder Frederik Barbarossa of zijn opvolgers bepaalde in hoge mate het huidige gerestaureerde beeld van de paltsaula van Goslar. Lang werd aangenomen dat deze bouwfase model stond voor de paltsaula Dankwarderode van hertog Hendrik 'de Leeuw' te **Braunschweig**. Deze Welfische tegenstrever van Barbarossa had zijn zinnen gezet op het koningschap en het bezit van Goslar maar slaagde er niet in de palts en de rijke mijnen te bemachtigen. Dankwarderode zou een uiting zijn van de koninklijke pretenties van de hertog naar model van Goslar. Inmiddels houden de onderzoekers er rekening mee dat de verbouwing van Goslar een reactie was op de bouw van de palts Dankwarderode.⁵⁹⁸ De verbouwing van Goslar wordt nu rond 1170 gedateerd.

De vergelijking van de Zutphense aula met Goslar dateert al uit de tijd van Renaud (1950). Nog altijd is de overeenkomst opvallend, te beginnen bij de lengte die vrijwel exact overeenkomt. De breedte is echter in Goslar veel groter (15,4 meter binnenmaats, tegenover 10,5 meter in Zutphen). Ook de hoofdropzet is identiek: souterraine ruimtes met daarboven de vorstelijke zaal met een tweebeukige opzet. De portaaluitbouw lijkt een overeenkomst te zijn, maar niet zeker is of dit tot de 11^e-eeuwse hoofdropzet van Goslar behoort. Evenmin is dat in Zutphen het geval bij het ontbreken van muurresten, maar het ligt wel voor de hand. Beide aula's zouden in dezelfde periode gebouwd kunnen zijn: Zutphen in de 11^e eeuw en Goslar 1040/50. Het grote verschil is evenwel dat

⁵⁹⁷ Frontzek, Memmert & Möhle 1996, 99.

⁵⁹⁸ Frontzek, Memmert & Möhle 1996, 121-130.

12.66: Vergelijking van de plattegronden van de beschreven aula's van de koningspaltsen (voor zover de plattegrond redelijk bekend is) en de aula van Zutphen op schaal.

Goslar een duidelijke opdrachtgever heeft (Hendrik III) en dat we bij Zutphen nog altijd een lijst kandidaten hebben, waaronder Hendrik III.

Ook de Staufische verbouwing is in Zutphen te traceren. Aan het einde van de 12^e of het begin van de 13^e eeuw moet op grond van de gevonden basementen een verbouwing hebben plaatsgevonden. De opdrachtgever daarvan kan niemand anders dan de Gelderse graaf geweest zijn.

Tegen het einde van de 12^e eeuw neemt het aantal paltsaula's van niet-koninklijke opdrachtgevers toe. Het zijn de hertogen, landgraven en andere opkomende territoriale vorsten die de vorstelijke paltsenbouw volgen. De *palas* vormde het representatieve deel van de burcht, meestal naast een forse donjon. Voorbeelden daarvan zijn de aula's in de burchten Sulzbach (zeer vroeg voorbeeld, zie verder), de reeds aangehaalde Dankwarderode te Braunschweig, de Wartburg (al in 1157 begonnen en vermoedelijk rond 1170 voltooid), Kleef (ca. 1175), Büdingen, Wildenberg, Münzenberg, Dreieichenhain en Vianden.⁵⁹⁹ Ook de Keulse aartsbisschop Reinald van Dassel (1159-1167) liet in Keulen een *palas* bouwen die onmiskenbaar verwantschappen vertoont met de gebouwen van de Wartburg en de Neuenburg van de Thüringer landgraven en vermoedelijk ook de *palas* te Kleef.⁶⁰⁰ Kenmerkend zijn de sleutelgatvormige vensteropeningen aan weersijden van de brede vensterarcaden, waarin ook dubbelzuilen voorkomen. De hierboven beschreven verbouwing van de Zutphens/Gelderse aula rond 1200 past in deze trend. De Kleefse en Keulse gebouwen waren ongetwijfeld goed bekend bij de Gelderse graven.

In het voormalige Duitse rijk waren voorts nog tal van paltscomplexen met aula's die beduidend kleiner van afmeting waren dan de Zutphense aula. Zonder ze uitvoerig te behandelen en volledig te zijn, noemen we Tribur, Werla, Grone en Tilleda, waar de de Ottoonse en Salische vorsten geregeld verbleven.

De invloed van de Duitse paltsenarchitectuur rond 1200 strekte zich ook uit naar het noorden, in Scandinavië. Renaud noemde de bisschoppelijke dan wel koninklijke 'paltsen' van Söborg (Sjælland), Garðar (Groenland) en Alsnö Hus (Stockholm) uit de 12^e en 13^e eeuw.⁶⁰¹ In al die gevallen zijn de afmetingen aanmerkelijk kleiner maar de hoofdopzet is ook hier vergelijkbaar: souterraine ruimten met de vorstelijke zaal en zijvertrekken daarboven en in Söborg en Alsnö Hus de portaaluitbouw centraal op de veronderstelde zaal.

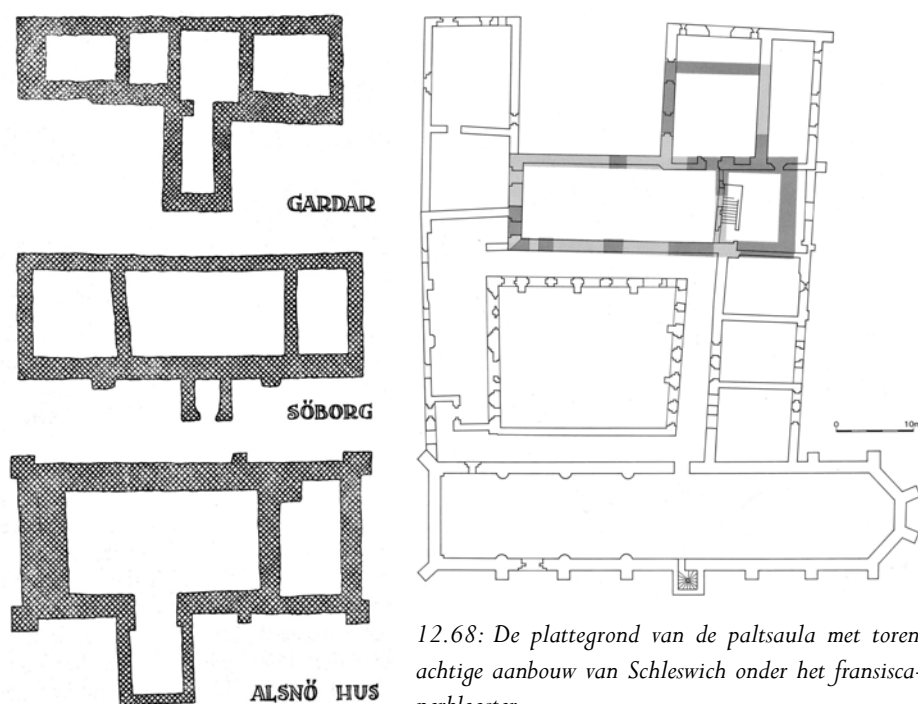
In het uiterste noorden van het Duitse rijk werd in de 12^e eeuw een paltsaula gebouwd in de omstreken 'grensstad' **Schleswich**. De datering in de tweede helft van de 12^e eeuw wijst op de Deense koning als bouwheer en niet de Duitse vorst.⁶⁰² De zaal (*palas*) meet 19 x 10 meter buitenmaats met een verlenging aan de oostzijde van 8 x 10 meter. Er is een gelijkenis met de hoofdindeling te Zut-

599 Sulzbach: Hensch 2005; Wartburg: Schuchardt 2010; Kleef: E. den Hartog. The twelfth-century sculpture from the castle of Cleves and its stylistic context. Lezing op het Kolloquium Königtum und Adel in Niederlothringen (10. – 12. Jh) op 24 februari 2012 in Kleef-Rindern. Verder ook Streich 1984; Hotz 1966/1991.

600 E. den Hartog. The twelfth-century sculpture from the castle of Cleves and its stylistic context.

601 Renaud 1950, 21, 33.

602 Vogel 1989, 34-35, 74-75.

12.67: De plattegronden van de paltsachtige gebouwen in Söborg (Sjælland), Gardar (Groenland), Alsnö Hus (Stockholm) uit de 12^e en 13^e eeuw.

12.68: De plattegrond van de paltsaula met torenachtige aanbouw van Schleswich onder het fransiscaner klooster.

phen, waar ook de zaal in het westen lag en een apart bouwdeel aan de oostzijde (ruimte 6). De Deense aula kent ook een noordelijke uitbouw van 8 x 11 meter maar de afmeting wijst eerder op een defensieve torenfunctie.

Het is ondoenlijk volledig te zijn in de vergelijkingen met paltsen en vorstelijke aula's in het Duitse rijk, maar we hebben de belangrijkste complexen besproken. Opvallend is evenwel dat over veel paltsen bijzonder weinig bekend is als het om hun fysieke verschijningsvorm gaat. Zeker de 11^e eeuw vormt een kennislacune in de kennis van paltscomplexen en hun hoofdgebouwen.

12.4.2 Bisschoppelijke aula's

Niet alleen koningen, maar ook de rijksbisschoppen bouwden vanaf de 10^e eeuw indrukwekkende residenties die we als paltscomplexen kunnen beschouwen. Het meest bekend zijn de bisschoppelijke residenties waar ook koninklijke verblijven aanwezig waren: Trier, Keulen, Bamberg, Mainz, Paderborn en Utrecht. Slechts in de laatste twee domresidenties is ook de bisschoppelijke aula uit archeologisch onderzoek bekend. In **Trier** is de Romeinse *basilica* sinds de Karolingische tijd als bisschoppelijke aula in gebruik geweest en daarvoor werd het gebouw door de koningen gebruikt.⁶⁰³ Het antieke Trierse gebouw is in de volle middeleeuwen verbouwd tot burcht waarbij de oorspronkelijke Romeinse zaal niet als zaal maar als binnenplaats diende en er diverse ruimten tegen de buitenmuren waren gebouwd. Nadien is het complex fors uitgebreid, waarbij, op de aula na, antieke en vroegmiddeleeuwse kerken en bijgebouwen verdwenen en werden vervangen door nieuwe gebouwen. Het bisschoppelijke gebouwencom-

603 Clemens 1995, 56-70.

plex bestaat feitelijk nog steeds als zodanig. De Trierse aula kan, vanwege zijn indrukwekkende Romeinse opzet, niet bepaald als representatief gelden voor een bisschoppelijke aula uit de volle middeleeuwen.

Van de bisschoppelijke residentie in **Keulen** van vóór het midden van de 12^e eeuw is niets archeologisch bekend. Over het uiterlijk van de aula die aartsbischop Reinald van Dassel (1159-1167) liet bouwen, zijn we goed geïnformeerd door diverse afbeeldingen, waaronder die van Johann Finkenbaum uit ongeveer 1670 (zie afb. 12.32). We zien een lange *palas* waarbij de centrale vensterarcade op de verdieping, geflankeerd door de *fleur-de-lis*-achtige openingen, de aandacht trekken. Hierachter was de grote zaal. Op de begane grond heeft het gebouw een geslotener karakter. Links van de vensterarcade zouden de werken privévertrekken gevestigd zijn geweest. Hierop wijzen ook de schoorstenen. Eén element is in de Keulse *palas* afwezig: een uitgebouwd portaal met daarboven een balkon of dwarspand.

Dat element lijkt ook afwezig bij de bisschoppelijke aula van **Paderborn**. De koningspalts van Paderborn heeft twee van dergelijke uitbouwen, waarvan het oostelijke portaal toegang gaf tot de grote zaal. Boven het portaal was het balkon. De bisschoppelijke aula lag aan de zuidwestzijde van de Dom, was ongeveer 58 meter lang en 13 meter breed. Slechts het oostelijke deel is opgegraven. Over de interne structuur is derhalve niets bekend.

We hebben hiervoor al kennisgemaakt met de nog niet zo lang geleden ontdekte bisschoppelijke aula te **Utrecht**. De aula meet, voor zover archeologisch is vastgesteld, 33 x 16 meter en dat deel was voorzien van een tweebeukig souterrain met een (vermoede) draagconstructie op pijlers of bogen. Daarboven zal de feitelijke zaal hebben gelegen. Ook hier is, net als te Keulen en bij de koninklijke aula's, sprake van een ruimte naast de zaal. Deze ruimte lag vermoedelijk tot tegen de zuidwesthoek van het burchtterrein en mat ca. 15 x 16 meter en was voorzien van een inpandige 'gang' aan de oostzijde. Naar analogie van de koninklijke aula's en Keulen kan deze ruimte worden geïnterpreteerd als het privévertrek van de bisschop. De totale lengte van de bisschoppelijke aula komt daarmee op 48 meter.⁶⁰⁴ Zowel de koninklijke als de bisschoppelijke aula is (vermoedelijk) gebouwd in opdracht van bisschop Adelbold (1010-1026) als één samenhangend concept met de nieuwe Dom (gewijd in 1023).⁶⁰⁵ Ook hier ontbreekt een opvallend element dat veel koninklijke aula's wel hebben: het uitgebouwde portaal met balkon.

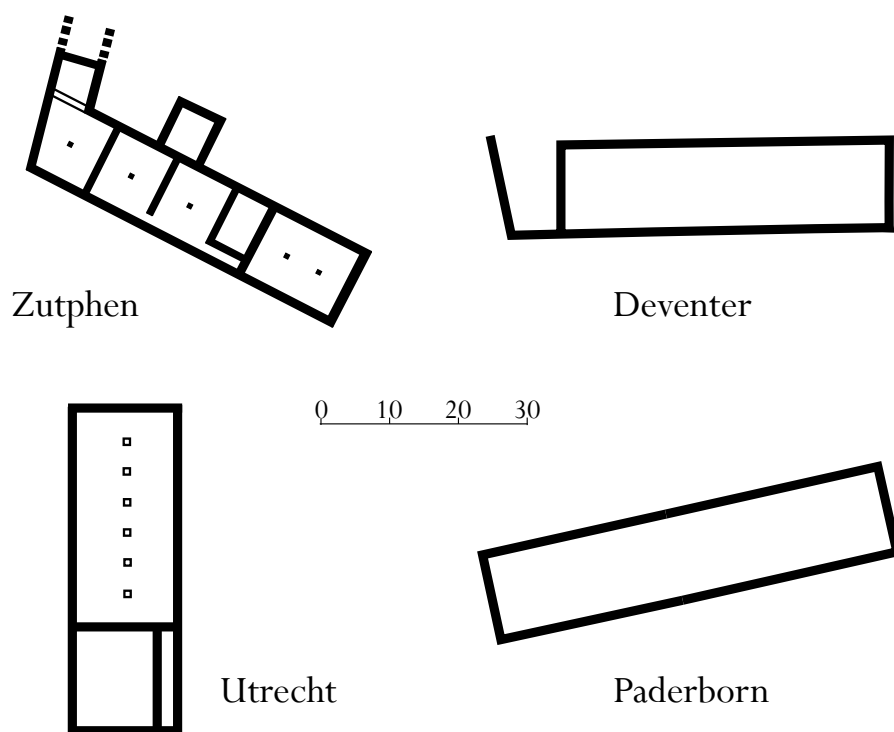
Dat brengt ons bij het laatste voorbeeld, dicht bij Zutphen: **Deventer**. Hier bouwde de bisschop van Utrecht na de voltooiing van de Sint-Lebünuskerk een grote bisschoppelijke aula. Op de fasering en datering ervan komen we in 13.2.2 nog terug. De min of meer noord-zuidgeoriënteerde aula had een totale lengte van 50 meter en een breedte van 14,5 meter. Een uitgebouwd portaal wordt door de onderzoekers niet gereconstrueerd, maar het middendeel van de zaal is niet opgegraven.⁶⁰⁶ De laatmiddeleeuwse interne structuur is bekend van een laat-16^e-eeuwse opmeting van het complex. Hieruit volgt dat de grote zaal aansloot op het noordwestelijke transept van de kerk en dat aan de andere zijde

604 De maten zijn genomen vanaf de plattegronden van Hein Hundertmark. Hundertmark 2012, afb. 6 en 7.

605 Hundertmark 2012.

606 Spitzers 1992, 22-23.

van de zaal kleinere vertrekken met gangen lagen (zie afb. 13.10 'na 1334'). De opzet heeft daarmee veel weg van Utrecht. Het enige verschil is dat hier wel een brede uitbouw aanwezig is geweest aan de zijde van het plein Nieuwe Markt. Dit zou het portaal met bovenliggend bordes geweest kunnen zijn. Maar de gegevens dateren van ruim na 1334, toen de bisschopshof te Deventer zwaar getroffen werd door de grote stadsbrand en daarna grootschalig werd verbouwd, of wellicht herbouwd.

12.69: Vergelijking van de plattegronden van de 11^e-eeuwse bisschoppelijke aula's met de Zutphense aula op schaal.

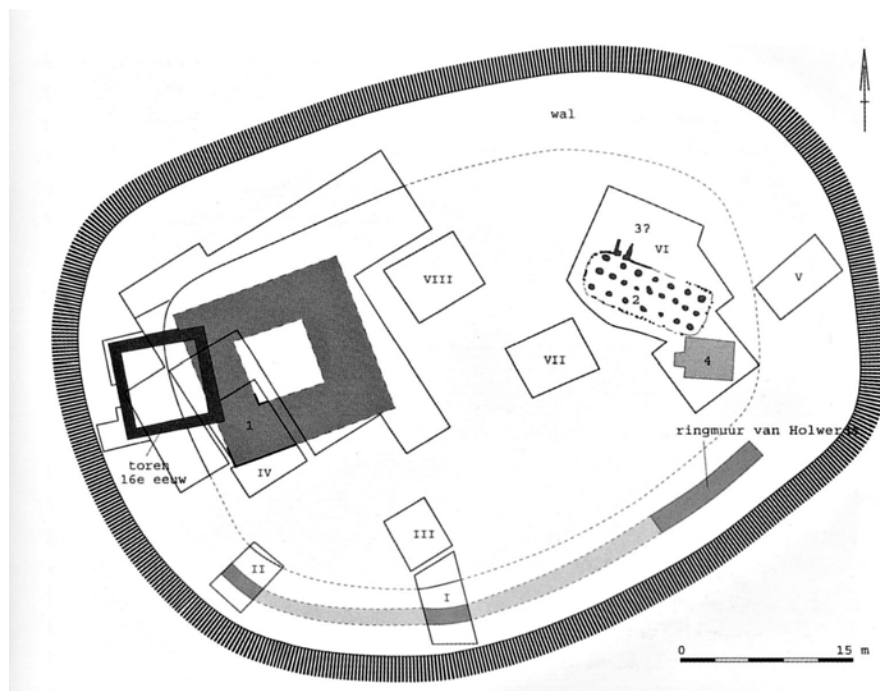
De bisschoppelijke aula's uit de 11^e en 12^e eeuw vallen op door hun enorme omvang. Het gaat om aula's die de koninklijke paltsaula's vaak ruim overtreffen (Utrecht, Paderborn). Ook de aula te Deventer is zeer groot en heeft exact dezelfde lengte als de zuidgevel van de Zutphense aula: 50 meter. Opvallend is het ogenschijnlijk ontbreken van de portaaluitbouwen bij bisschoppelijke aula's. Dat kan deels verklaard worden uit de incompleetheid van de opgegraven structuren. Helaas is van veel bisschoppelijke aula's in Duitsland weinig tot niets bekend ofwel de gegevens zijn niet of weinig toegankelijk gepubliceerd. Ook over de architectuur is weinig bekend. Zo zijn van de aula's van Utrecht en Deventer⁶⁰⁷ geen architectuurfragmenten bekend, zodat over het uiterlijk van de gebouwen helemaal niets te zeggen valt.

⁶⁰⁷ Kloosterman 2010; Dorgelo 1956.

12.4.3 Adellijke burchten

Een andere kennislacune vormen de niet-koninklijke of niet-bisschoppelijke residenties uit de 11^e eeuw.⁶⁰⁸ In de 10^e en 11^e eeuw ontwikkelt zich het type ‘dynastieburchten’ waar de allodiale heren hun verblijf hadden.⁶⁰⁹ De onlangs opgegraven en gepubliceerde ‘burcht van Rode’ te **Sint-Oedenrode** is daarvan een mooi voorbeeld.⁶¹⁰ Het zijn eenvoudige omwalde en omgrachte versterkingen, waarbinnen een zaal-achtig hoofdgebouw en enige dienstgebouwen en ambachtelijke structuren stonden. Meestal was er een eigenkerk aanwezig binnen de omwalling of binnen een naastliggende voorburcht. Soms wordt er door de heer een kapittel gesticht. Bij de dynastieburchten ontstonden in de loop van de 11^e en 12^e eeuw motteversterkingen. Het bestaande omwalde terrein gaat dan als voorburg (‘bailey’) fungeren. Een ontwikkeling die daarmee parallel loopt, is de opkomst van de donjon. De defensieve toren staat doorgaans op de motteheuvel.

Voorbeelden van gebouwen in dynastieburchten en residenties als te Zutphen zijn in de literatuur niet bekend voor de tweede helft van de 12^e eeuw. We zagen reeds dat de opvallende parallel met **Elten** opgaat voor de houtbouwfasen, maar dat de tufstenen fase geen parallel meer vormt voor de Zutphense aula. Een contemporaine adellijke residentie is de burcht **Uplade** van prefect Balderik en Adela van Hamaland. Schut houdt een slag om de arm bij de toewijzing van

12.70: Plattegrond van de enorme motteburcht met zware tufstenen toren op het Montferland. De opgravingsputten van Renaud zijn in Romeinse cijfers weergegeven.

608 Voor een overzicht van de Duitse burchten: Hotz 1966/1991; Streich 1984.

609 Janssen 1996. Janssen hield er op 14 mei 2011 een voordracht over op het symposium ‘De burcht van Rode’ te Sint-Oedenrode.

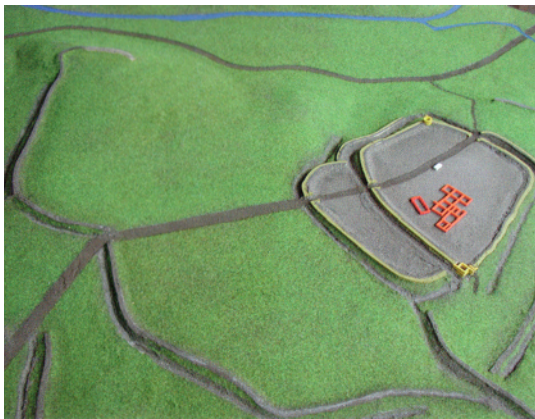
610 Peters 2010. De hierin beschreven parallel met Zutphen gaat niet op. Zowel de vorm van het zaal-achtige gebouw (bootvormig) als de datering ervan (eind 11^e eeuw) zijn niet te vergelijken met de Zutphense rechthoekige zaalbouwen uit de laat-Karolingische tijd. Bovendien worden de Zutphense houtbouwfasen incorrect beschreven en wordt er naar de verkeerde bronnen verwezen. De tweeschepige houten zaalbouw is niet door Renaud als zodanig herkend en gepubliceerd.

12.71: Reconstructie van de burcht Hammerstein na de herbouw door keizer Frederik Barbarossa, toen de burcht inmiddels een rijksburcht was geworden.

12.72: Luchtfoto van de burcht Hammerstein op het hoge klif aan de Rijn.

12.73: Maquette van de Wittekindsburg bij Rulle in de volle middeleeuwen.

de motteburcht op het Montferland, maar de enorme motte moet aangelegd zijn in de late 10^e of in de eerste helft van de 11^e eeuw.⁶¹¹ Op de motteheuvel stond een (mogelijk onvoltooid gebleven) tufstenen toren van ca. 16 x 16 meter met 5,5 meter dikke muren en een klein (14 x 5,5 meter) maar zwaar paalgefundeerd gebouw binnen een tufstenen ringmuur. De burg lijkt maar kort bewoond te zijn geweest en dat zou kunnen pleiten voor het voortijdig einde van de burg door de verwoesting in 1017. Alpertus van Metz vermeldt daarbij ook enige malen de voor die tijd uitzonderlijke ringmuur.⁶¹² Als de burg niet door het beruchte echtpaar is gebouwd, dan komt mogelijk graaf Werner/Wecelo (na 1025) in beeld als bouwheer. De burg heeft niets weg van de lay-out van het Zutphense complex. Behalve de toren zijn geen stenen gebouwen aanwezig en zelfs de houtbouw is erg klein, maar kent wel een portaalachtige uitbouw, dat echter maar één meter breed is. In Oost-Nederland en aangrenzend Duitsland zijn nogal wat voorbeelden van vroege motteburchten van adellijke families.⁶¹³ De evolutionaire ontwikkeling van dit burchtype loopt in onze streek in diverse varianten gelijk op met de ontwikkelingen in België en Noord-Frankrijk. Het

⁶¹¹ Schut 2003, 46-51; Schut 2006, 24-39.

⁶¹² Schut 2003, 50.

⁶¹³ Aarts 2006, 47-74. Hij noemt als voorbeelden de 11e-eeuwse motteburchten Montferland, Mergelpé/Duivelsberg, Aspel, Gennep, Munna/Monterberg en de Maasburcht bij Boxmeer.

lijkt er zelfs op dat na 1050 de motteburcht het gangbare type dynastenburg is, maar dat al vanaf het einde van de 10e eeuw varianten van de klassieke motte in gebruik waren.⁶¹⁴

Richten we onze blik op een echte dynastenburg met een ‘Zutphense connectie’: **Hammerstein** aan de Rijn (Rheinland-Pfalz). Deze 10^e-eeuwse burg was de zetel van Otto van Hammerstein (Otto I ‘van Zutphen’) en werd in 1020 door koning Hendrik II belegerd en verwoest. Korte tijd later zou de burg in directe handen komen van de Duitse vorsten. Ook hier ligt het accent op de omwalling, de latere weermuur, met zware torens en een donjon. Aan weerszijden stonden kleinere stenen zaalachtige gebouwen. De burg lag strategisch op een hoge klif aan de Rijn.⁶¹⁵

Een rondgang in het Osnabrücker Land, het stamland van Godschalk van Zutphen, levert ook slechts omwalde burgen met stenen torens en kleine verblijven op, maar zonder paltsachtige structuren.⁶¹⁶ De **Wittekindsburg** in Rulle is nog het best bekend uit opgravingen. Binnen een omwalde hoofdburg (er is ook een stelsel van voorburgen) ligt een complex van stenen gebouwen in meerdere bouwfasen uit de late 8^e tot begin 11^e eeuw. Het grootste bouwdeel meet 21,2 x 7,6 meter en heeft veel weg van een representatieve zaal. Het complex wordt niet alleen als dynastenburg, maar ook als bestuurlijk-administratief centrum van een gouw geïnterpreteerd.⁶¹⁷

In Nederland is verder alleen de oudste bouwphase van kasteel **Kessel** (16 x 14 meter) als 11^e-eeuwse adellijke stenen gebouw te noemen.⁶¹⁸ Andere vroege stenen gebouwen dateren uit de 12^e eeuw en zijn, net als Kessel, vroege kastelen met donjon-achtige stenen zalen (**Ooy** 17 x 13 meter, **Valkenburg** >20 x 12 meter, **Batenburg** 12 x 11 meter en **Oostvoorne** 12 x 12 meter).⁶¹⁹ Deze gebouwen leken meer op de 12e-eeuwse donjon van het Valkhof te Nijmegen. Bovendien zijn het primair defensieve gebouwen.

Zijn er dan geen paltsachtige aula’s te vinden in adellijke burgen vóór het midden van de 12e eeuw (waarna de rijksadel wel vorstelijke aula’s ging bouwen, zie eerder)? In Duitsland is één opmerkelijke burcht waarin dat het geval lijkt: burg **Sulzbach** in het noordoosten van Beieren.⁶²⁰ De burg zelf is al vanaf de 8e eeuw bewoond en versterkt. Een houten gebouw van minimaal 16 meter lengte en onbekende breedte zou de vroegste zaal van de burg kunnen zijn (Siedlungsperiode I). In die vroege fase valt ook de Frankische onderwerping van Beieren. In de loop van de 9^e eeuw of rond 900 werd een 22 meter lange en 7,5 meter brede stenen zaal met vloerverwarming gebouwd. Bij de zaal hoorde enkele daarvoor gelegen bijgebouwen en een zuidoostelijk daarvan gelegen (eigen) kerk binnen een omwalling (Siedlungsperioden II-III). De graven van de Nordgau

614 Aarts 2007, 37-56.

615 Schönhofen 1987.

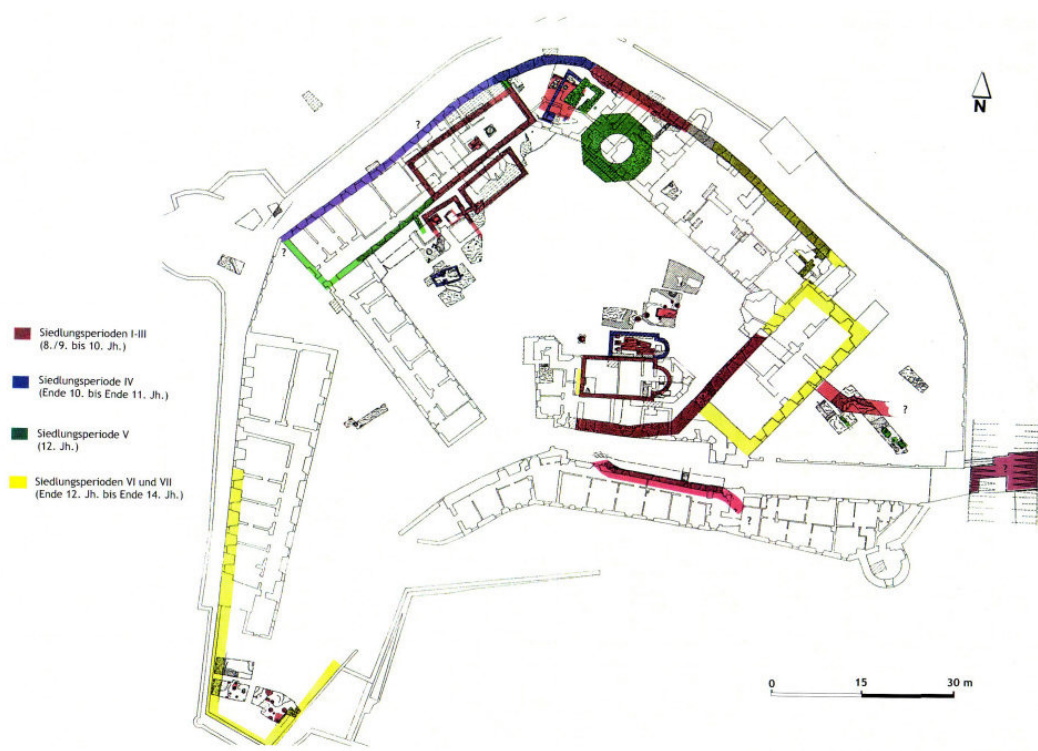
616 Schlüter 2000. In een *Gesamtverzeichnis der Burgen* (pagina 279-291) worden 146 burgen genoemd vanaf de prehistorie tot in de nieuwe tijd. Enkele tientallen dateren uit de volle middeleeuwen. Het gaat in alle (beschreven) gevallen om omwalde structuren met kleinere defensieve elementen.

617 Ellermann 2000, 259-267. Er liggen in het Osnabrücker Land meerdere ‘Wittekindsburgen’, die uit uiteenlopende tijden dateren.

618 Janssen 1996, 33.

619 Janssen 1996, 33; Schut 2003, 23.

620 Hensch 2005.

12.74: Plattegrond van de burg Sulzbach met bouwfaserings. De grote aula uit de eerste helft van de 12^e eeuw (in groen) ligt tegen de noordwestelijke weermuur (paars) aan. Er ging een kleinere zaal aan deze aula vooraf (rood).

12.75: 3D-reconstructie van de burg Sulzbach in de 12^e eeuw met links de grote vorstelijke aula en op de achtergrond de achtkantige toren. Rechts stond de burgkapel.

waren de vermoedelijke burgheren te Sulzbach. De lay-out van de burg had, volgens de onderzoekers, de laat-Karolingische en Ottoonse paltsen als voorbeeld. Binnen de burg speelde de productie van metalen voorwerpen in die periode een rol. Daarmee heeft deze burgfase veel weg van de Hamalandse burg Zutphen rond 900.

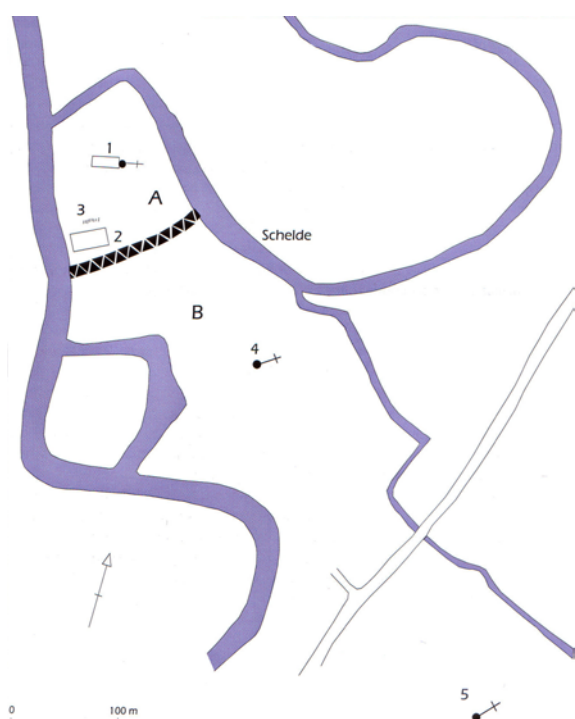
Kort na 1000 kwam de burg vermoedelijk aan de (later als zodanig bekende) gravenfamilie Van Sulzbach. De machtswissel kwam vermoedelijk tot stand door toedoen van koning Hendrik II die in de Nordgau de macht van de graven van Schweinfurt wilde breken. In deze periode zijn de oudere wereldlijke gebouwen, waaronder de stenen zaal, gesloopt. Er verrezen nieuwe gebouwen, maar opmerkelijk genoeg nog geen nieuwe grote zaal (of die zou in een niet-opgegraven deel van de burg gestaan moeten hebben). De trendbreuk in de lay-out van de burg (*Siedlungsperiode IV*) roept herinneringen op aan de heroriëntatie van de

Zutphense tufstenen aula ten opzichte van de oudere Hamalandse gebouwen. De graven van Sulzbach klommen in de 11e eeuw snel op tot de absolute top van de rijksaristocratie. Graaf Berengar I was één van de intieme getrouwen van koning Hendrik V. Twee van zijn dochters kwamen zeer goed terecht: Gertrud werd de vrouw van koning Koenraad III en Bertha trouwde met de latere Byzantijnse keizer Manuel I Komnenos. Een derde dochter werd de echtgenote van hertog Godfried II van Brabant. In deze periode (*Siedlungsperiode V*) kwam een achthoekige toren en een 40 meter lange en 11 tot 12,5 meter brede *palas* tot stand. De toren zou hetzelfde grondplan hebben als de octagonale Andreaskapelle naast de palts van Bamberg. De *palas* wordt gereconstrueerd als een vorstelijk gebouw met venstearcades op de zaalverdieping, met daaronder souterraine ruimtes. De door de onderzoekers gereconstrueerde uitbouw, waarin de entree en waarboven het bordes gezeten zou hebben, komt uit de opgravingsplattegrond niet overtuigend naar voren. Er is slechts één fundering van twee meter lengte haaks op de gevelfundering aangetroffen. De vermeende uitbouw lijkt hier vooral door de koninklijke voorbeelden te zijn geïnspireerd. Wat de datering betreft stellen de onderzoekers dat toren en *palas* kort na 1100, vermoedelijk tijdens het bewind van Berengar I, gebouwd zijn. Daarmee is Sulzbach het vroegste voorbeeld van een paltsaula met een vorstelijke afmeting en vorstelijk allure in Duitsland.

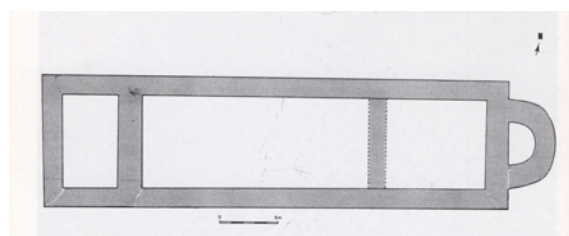
Het laatste adellijke complex, dat zeker de aandacht verdient, is de burcht **Ename** op de oostelijke oever van de Schelde. In tegenstelling wat vroeger werd gedacht, is Ename niet het product van een defensieve grenspost van de Oost-Frankische koningen tegen de West-Frankische / Vlaamse invloed.⁶²¹ De strategische plek werd vooral benut als handelsplaats. De *portus* werd medio 10^e eeuw gesticht door Mathilde Billung en haar man Godfried 'de Gevangene' van Verdun op een allodiaal goed. Keizer Otto I verleende onmiskenbaar steun aan de stichting, wat zich onder meer uitte in het programma van de kerkbouw van de Sint Laurentius met tal van verwijzingen naar het koningschap van Otto. Na de milleniumwende nam de politieke druk vanuit Vlaanderen gestaag toe en zag Herman van Ename, zoon van Godfried en Mathilde, zich genoodzaakt een *castrum* in te richten in de bocht van een Scheldemeander, naast de *portus*. Deze burcht bestond uit een forse wal waarin een grote stenen donjon van 27 x 10 meter was opgenomen. In de burcht lag een stenen aula van 40 x 11 meter met een halfronde absis aan de oostzijde. In tweede instantie is het gebouw nog 5 meter verlengd aan de westzijde met een smaller bouwdeel: de *camera*. Net als in Zutphen is er, afgaande op de funderingsplattegrond, een centrale zaal geweest, met aan weerszijden kleinere vertrekken. Het oostelijke vertrek stond met de *capella* in verbinding. De aula heeft qua formaat en indeling onmiskenbaar verwantschap met de Zutphense aula. Het kenmerkende uitgebouwde bordes/risaliet ontbreekt echter. Feitelijk is het tot op heden de enige 11^e-eeuwse niet-koninklijke en niet-bisschoppelijke aula die de functie, het formaat en allure heeft gehad van een vorstelijke paltsaula. Herman van Ename was, in de verwantschapsreconstructie van Jongbloed, ook nog eens de vader van Godschalk van Zutphen.⁶²² Godschalk groeide dus mogelijkwerijs in

621 Callebaut 1992; Callebaut 2010, 231-233.

622 Jongbloed 2010.

12.77: Vereenvoudigde plattegrond van het castrum en de portus Ename rond het jaar 1000. A: castrum met de aula en Onze Lieve Vrouwekerk (1), donjon en gracht (2) en afvalgreppel (3); B: portus met Salvatorkerk (4) en Sint-Laurentiuskerk (5).

12.76: Plattegrond van de opgegraven aula van Ename, zonder westelijk vertrek.

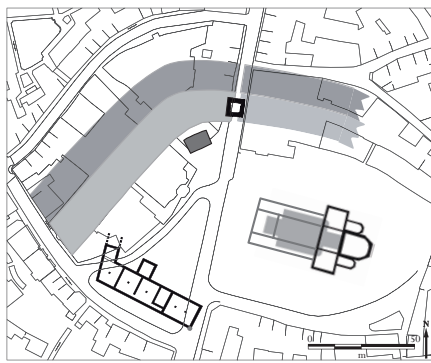

12.78: De aula in het castrum van Ename tijdens de opgravingen. Op de voorgrond het smallere westelijke vertrek.

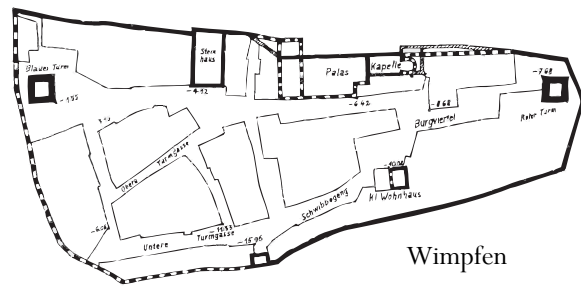
Ename op en was daarmee vertrouwd met de grote aula in de burcht. Jongbloeds verwantschapsreconstructie is echter omstreden.⁶²³ Herman stichtte te Ename nog een klooster met een Salvatorkerk op de plaats van de oude *portus*. Hij sleet zijn laatste jaren tot zijn dood in 1029 als monnik in het klooster St. Vanne in Verdun. Kort daarop werd Ename alsnog Vlaams.

Opvallend is dat in veel 12^e-eeuwse adellijke burchten en rijksburchten prominente losstaande torens binnen de burchtmuren voorkomen (zie 12.79). De achtkantige toren van Sulzbach kwam reeds aan de orde. De toren had hier vermoedelijk vooral een symbolische functie (status). De donjons van Ename en de Staufische fase van het Valkhof te Nijmegen waren bij uitstek defensief van karakter, maar status speelde hier ongetwijfeld een grote rol. De torens vinden we ook in (onder meer) de adellijke burchten van Münzenberg (twee stuks), de Wartburg, Dreieichenhain en de rijksburchten Gelnhausen en Wimpfen (twee stuks). In Zutphen ontbreekt het torenelement vooralsnog. Dat wil niet zeggen dat er nooit een toren geweest is. Een groot deel van het hofterrein op en om het plein is immers niet opgegraven.

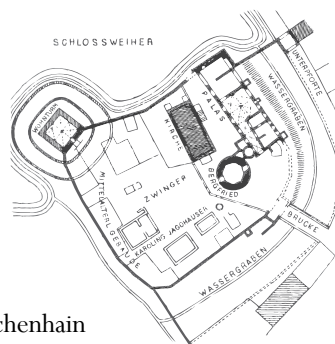
623 A.J.A. Bijsterveld. *Memoria and Nobility Research in the Netherlands*. Lezing op het Kolloquium Königtum und Adel in Niederlothringen (10. – 12. Jh) op 23 februari 2012 in Kleef-Rindern; J. Lieven. *Fuerunt... duo nobiles, germani fratres* – Methodisches zur Frühgeschichte der Grafen von Kleve und Geldern. Lezing op het Kolloquium Königtum und Adel in Niederlothringen (10. – 12. Jh) op 23 februari 2012 in Kleef-Rindern.

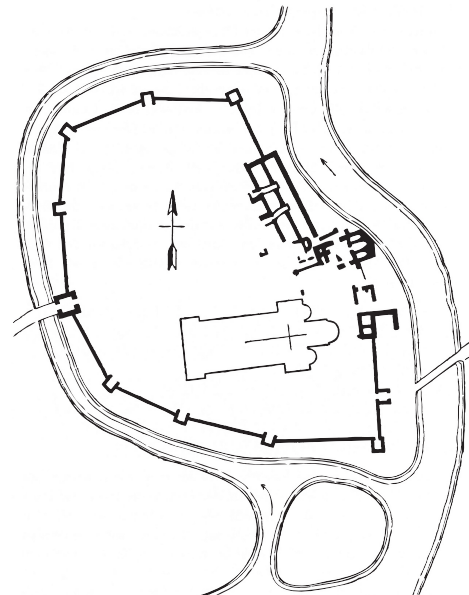
Zutphen

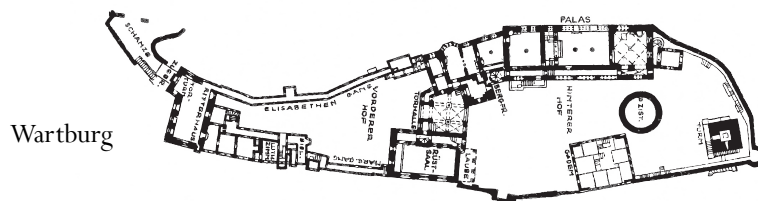
Wimpfen

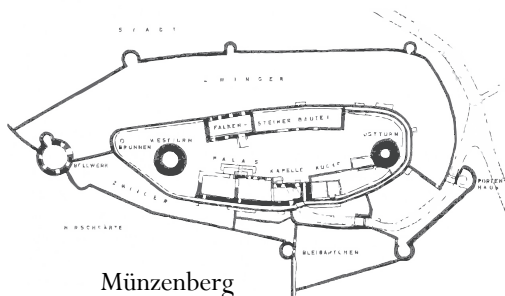
Dreieichenhain

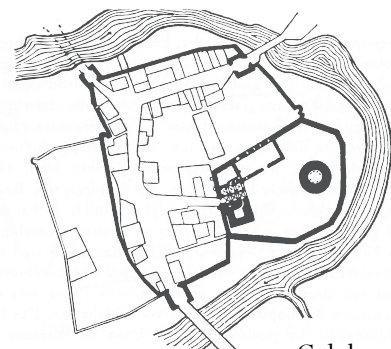
Braunschweig

Wartburg

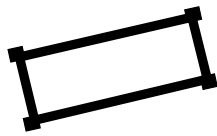

Münzenberg

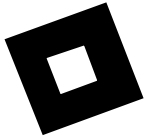

Gelnhausen

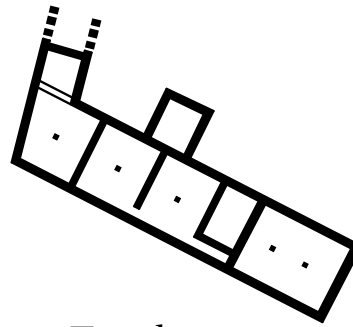
12.79: Vergelijking van de plattegronden van enkele laat-12^e-eeuwse rijksburgen en adellijke burgen met een palas en de Zutphense 'binnenburg' in de tweede helft van de 12^e eeuw. Opvallend is het voorkomen van de monumentale torens op de burchterreinen. Niet op schaal.

Elten

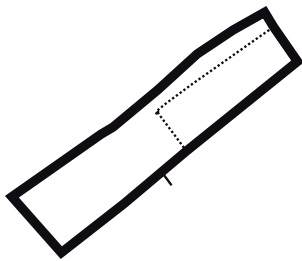

Uplade

Zutphen

0 10 20 30

Sulzbach

St. Oedenrode

Ename

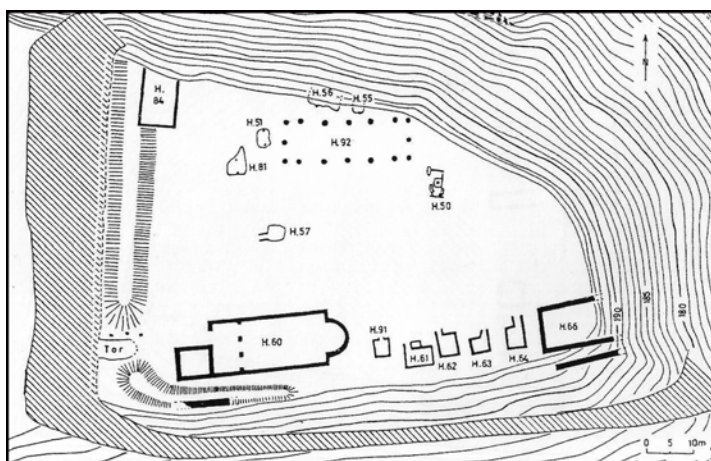
12.80: Vergelijking van de plattegronden van de belangrijkste beschreven hoofdgebouwen (aula's) in adellijke burgen en de aula van Zutphen op schaal.

De geschetste ontwikkeling en de voorbeelden plaatsen de betekenis van de Zutphense palts en zijn aula in een bijzonder daglicht. Kan dit complex door een niet-koninklijke of niet-bisschoppelijke opdrachtgever zijn gebouwd? De grote aula's in de burchten van Sulzbach en Ename maken duidelijk dat dit niet onmogelijk is. Maar de Zutphense aula is nog altijd 10 tot 13 meter langer dan de aula's van Ename en Sulzbach. En beide aula's hebben niet de voor koningspaltsen zo kenmerkende portaaluitbouw, die wel heel obligaant bij de Zutphense aula aanwezig is. Was de burcht Zutphen dan van een vergelijkbare status als de burchten van Ename en Sulzbach? Waarom week de adellijke dynast te Zutphen zo duidelijk af van wat 'mode' was in de burgenbouw en bouwde hij een 'koninklijke' aula? Was er een bijzondere band met de koning op dat moment, zoals Berengar van Sulzbach die had. Of had de Zutphense dynast zelf aspiraties?

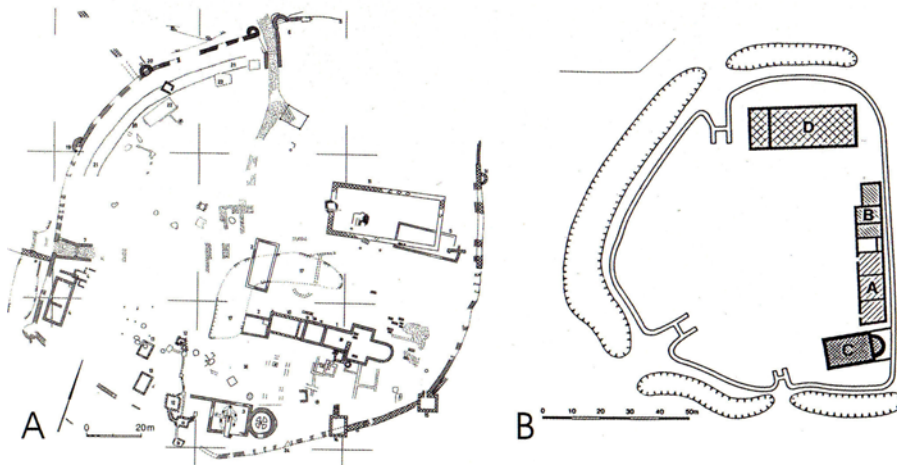
12.81: Plattegrond van de koningspalts van Tilleda op de steilrand van de Pfingstberg (Kyffhäusergeberge). De hoofdburcht ligt rechts, met links daarvan de voorburchten.

12.82: Plattegrond van de hoofdburcht 'Stufe II' te Tilleda uit de eerste helft van de 11^e eeuw volgens Eberhardt en Grimm 2001. H.92 is de houten zaal, H.60 is de paltskerk.

Zelfs de door de koningen veelbezochte paltsen te Werla⁶²⁴ (vlak boven Goslar aan de Weser), Grone (bij Göttingen)⁶²⁵ en Tilleda (Kyffhäuser)⁶²⁶ hadden geen gebouwen met de afmeting en de allure van de Zutphense aula.

12.83: Plattegronden van de Ottoonse paltscomplexen van Werla (A) en Grone (B).

12.84: Maquette van de Ottoonse palts van Werla. De vensters van de paltsaula lijken geïnspireerd te zijn door de laat-12^e-eeuwse vensters van de paltsaula van Goslar.

624 Streich 1984, 153-156.

625 Streich 1984, 159-162.

626 Eberhardt & Grimm 2001.